

Radovi Instituta za povijest umjetnosti 35
Journal of the Institute of Art History, Zagreb

Jasna Galjer – Iva Ceraj Filozofski fakultet u Zagrebu,
Odsjek za povijest umjetnostiHrvatska akademija znanosti i umjetnosti,
Hrvatski muzej arhitekture**Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama
Porodica i domaćinstvo 1957.–1960. godine**Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 11. 9. 2011. – Prihvaćen 23. 10. 2011.

UDK: 061.4:747“1957/1960“

72 Bernardi, B.

Sažetak

Afirmiranjem interdisciplinarnih znanstvenih metoda tema modernog stanovanja posljednjih desetljeća postaje predmetom interesa sve brojnijih disciplina. Kvaliteta stanovanja i pripadajući prostor, od ideje do realizacije i recepcije, obuhvaćen u svim vidovima konceptualnih, simboličkih i materijalnih manifestacija, jedno je od najizazovnijih područja istraživanja povijesti arhitekture i dizajna, sociologije, antropologije i kulturalnih studija koje otvara nove vizure na povijest materijalne kulture, društvenu i političku povijest. Tekst elaborira značenje izložbi posvećenih stanovanju

1950-ih godina s težištem na primjeru niza izložbi *Porodica i domaćinstvo* održanih u Zagrebu 1957., 1958. i 1960. godine. Analizira se kompleksnost njihove uloge u promoviranju modernog stanovanja, odnosno značenje navedene manifestacije te autorski doprinos Bernarda Bernardija, s težištem na specifičnom doprinosu artikulanju društvene uloge arhitekture i dizajna. Argumentira se polazište da je riječ o izrazito kompleksnoj tipologiji i mediju koji se cjelovito sagledava u kontekstu suvremene debate i odnosa Istoka i Zapada pedesetih godina 20. stoljeća.

Ključne riječi: *povijest dizajna, 1950-te, izložbe stanovanja, Porodica i domaćinstvo, Bernardo Bernardi, prijenos tradicije modernizma, kultura stanovanja*

Uvod

Po završetku Drugog svjetskog rata na Zapadu moderno stanovanje i kvaliteta svakodnevnog života postaju ključan segment široke društvene, ideološke i kulturne debate. Njezina su ishodišta u međuratnom periodu, ali tek poslije 1945. poprimaju šire razmjere u okviru poslijeratne obnove, industrijalizacije i rješavanja stambenih problema. Dom, odnosno prostor namijenjen stanovanju kao sfera privatnosti u poslijeratnoj Europi premrežen je brojnim značenjima koja prelaze granice lokalnih i nacionalnih okvira.

U poslijeratnoj Europi kuća i stan postaju jedna od najznačajnijih preokupacija tzv. običnih ljudi, arhitekata i dizajnera, ali i političara. Više nego ikada ranije, dom postaje predmet žudnje, središnja tema društvene politike, a time i jedno od najmoćnijih oruđa propagande. Usprkos razlikama u nedostatnim ili uništenim stambenim fondovima u pojedinim državama i zajednicama, ona u tom razdoblju dobiva dodatnu težinu. Doslovno i simbolički, to se mjesto najčešće poistovjećuje s konačnim završetkom rata, patnje i oskudice, koje je preduvjet novog početka. To je podjednako prostor straha i nade koji na osnovi fenomenološkog pristupa arhitekturi kao egzistencijalnom iskustvu promišlja Gaston Bachelard u knjizi *Poetika prostora*.¹

Nije stoga slučajno što tijekom 20. stoljeća edukativne izložbe na temu stanovanja uspostavljaju zasebnu tipologiju, ovisno o mjestima održavanja u muzejima, robnim kućama, na sajmovima, svjetskim izložbama, u kulturnim centrima.² Riječ je o ideološkom konceptu ukorijenjenom u diskursima kulture, umjetnosti, arhitekture, oblikovanja, jer nije dovoljno nabaviti izlošcima istovjetne predmete, potrebno ih je i koristiti na odgovarajući način.

Povijesni pregled izložbi stanovanja

Ogledni stambeni ambijenti pojavljuju se na svjetskim izložbama već u 19. stoljeću, kada dobivaju simboličku funkciju i vrijednost dobrog ukusa u opremanju kuće i stana. Tako se već na Svjetskoj izložbi u Londonu 1851. pojavljuju nastojanja da se unaprijede uvjeti radničkog stanovanja.

Međutim, pravi učinci reforme u socijalnom stanovanju datiraju tek iz 1920-ih godina, kada modularni sistemi prefabriciranih stambenih jedinica određenih zahtjevom egzistencijalnog minimuma postaju ogledni primjeri avangardnog, društveno angažiranog pozicioniranja arhitekture i urbanizma. Tako novi pristup stambenoj arhitekturi po

prvi put u povijesti postaje pokazatelj društvene i političke senzibiliziranosti, a u usporedbi s masovnim razaranjima urbanog fonda u Drugom svjetskom ratu Prvi svjetski rat ukazuje se kao sukob koji se većinom vodio na poprištima izvan gradova. Tijekom međuratnog razdoblja definitivno je izmijenjena svijest o domu, gdje popularna slika samostojeće kuće ustupa pred kolektivnim stanovanjem.

Prvi primjer gdje je stambeni prostor predstavljen kao izložak jest paviljon L'Esprit Nouveau s Pariške izložbe 1925., koji je ujedno i paradigma novog načina promišljanja arhitekture. Gotovo istovremeno u organizaciji *Deutsche Werkbunda* održana je u Stuttgartu 1927. velika izložba posvećena stanovanju, a godinu dana ranije Erna Meyer objavila je priručnik *Der neue Haushalt*,³ koji su u populariziranju teme, usprkos relativno uskogrudnom poimanju »tejlorizirane« verzije funkcionalnosti kvalitete svakodnevnog života, imali golem utjecaj.

Zasebnu cjelinu u medijalizaciji izložbi stanovanja predstavljaju muzejske prezentacije. Među njima je najistaknutija uloga njujorške MOMA-e, gdje je počevši od 1930-ih stambenoj arhitekturi i stanovanju posvećen čitav niz manifestacija programatskog karaktera. Godine 1949. Edgar J. Kaufman Jr. u suradnji s robnom kućom *Merchandise Mart* iz Chicaga pokreće program izložbi pod nazivom *Good Design* namijenjen promoviranju kvalitetnog dizajna namijenjenog stanovanju. Još je veći udio u afirmaciji dizajna u razdoblju poslijeratne obnove imala britanska izložba *Ideal Home*⁴ u organizaciji dnevnih novina *Daily Mail*, osobito 1950-ih, kada je njezina popularnost bila na vrhuncu.

Koncept se zasniva na polazištu da je podizanje kvalitete svakodnevnog života i stanovanja preduvjet kulturne i društvene emancipacije, a osobito je zanimljiva recepcija tog modela na primjeru izložbi *So wohnt Amerika* u Frankfurtu 1949. i *Neues Wohnen* održanoj iste godine u Kölnu u organizaciji *Deutsche Werkbunda*, koje su djelovale kao katalizator u ponovnom otkrivanju vlastite modernističke tradicije.⁵

Usprkos respektabilnom udjelu koji u promoviranju kulture stanovanja u tom razdoblju preuzimaju predavanja, priručnici s maketama i detaljnim uputama o tome kako opremiti stambeni prostor, najučinkovitiji i najmasovniji medij bile su i dalje izložbe. Forma i sadržaj osnovnih koncepcija varira između dviju osnovnih koncepcija: kuće i stana, o kojima ovisi i različito poimanje interijera. Usmjerenost tradicionalnim stereotipima ili otvorenost suvremenim tendencijama pri tome u pravilu odražava politički kontekst. Neokonzervativizam građanskog modernizma najčešće propagiraju katoličke, dok socijalističke demokratske stranke podupiru projekte masovnog socijalnog stanovanja, kao što je to slučaj u Belgiji.⁶

Propagandu i edukaciju u poslijeratnom razdoblju na Zapadu karakterizira raznolikost medija koji posreduju u komuniciranju novih koncepcija stanovanja. Taj je proces nedjeljiv od društvene uloge dizajna u usponu, koja 1950-ima daje obilježje procvata kojem temeljni doprinos daje djelovanje strukovnih organizacija kakve su primjerice *Council of Industrial Design* u Velikoj Britaniji ili zapadnonjemački

Rat für Formgebung. Među brojnim primjerima izdvajaju se paradigmatičke izložbe *Britain Can Make It* iz 1946., prva javna manifestacija COID-a u funkciji promoviranja dizajna kao temeljnog segmenta državne politike,⁷ kao i *Festival of Britain* iz 1951. Obje su se podjednako obraćale domaćoj i međunarodnoj javnosti, s ciljem afirmiranja nacionalne samosvijesti i identiteta, koji predstavlja konstantu i na izložbama milanskog Triennala pedesetih godina. U socijalističkim zemljama Istočnog bloka kultura stanovanja u znaku socijalističkog realizma poprima poslije 1945. drugačije dimenzije. Modernistička tradicija dobiva svojevrsnu protutežu u direktivnom spoju »socijalističkog sadržaja« i »nacionalnog oblika«, odnosno tradicijskoj kulturi.

Interijer doma u ozračju Hladnog rata postaje poprište odmjeravanja međusobno suprotstavljenih ideologija, koje kulminiraju krajem pedesetih godina. SSSR je u osvajanju svemira pokazao superiornost, ali standardi kvalitete svakodnevnog življenja u usporedbi s SAD-om bili su u zemljama Istočnog bloka ponižavajuće niski. To je na najbolji način ilustrirala glasovita »kuhinjska debata« na američkoj nacionalnoj izložbi u Moskvi 1959. koja je tadašnjem američkom potpredsjedniku Richardu Nixonu u sučeljavanju sa sovjetskim liderom Nikitom Hruščovim poslužila kao platforma za sučeljavanje sa sovjetskom državnom politikom.

Naime, koliko god u ostvarivanju općeg napretka, odnosno u procesima modernizacije društva znanost i tehnologija imaju ključnu ulogu, ideološka podloga i socijalistička stvarnost očituju brojna proturječja između planiranog, proklamiranog i ostvarenog. »Kuhinjska debata« potvrdila je Nixonovu tvrdnju da se američka nadmoć u Hladnom ratu ne zasniva na zveckanju oružja, nego na sreći i blagostanju, a njegov je ideološki predložak moderno opremljena obiteljska kuća u predgrađu. S druge strane, obećanje s Kongresa Komunističke partije 1956. da će svaka obitelj dobiti vlastiti stan u SSSR-u u tom je trenutku bio nedostižni san. Umjesto modularnih sistema namještaja sovjetski su stručnjaci istraživali mogućnosti primjene prefabricirane gradnje pomoću gotovih zidnih ploča s ugrađenim prozorima da bi što više snizili cijenu i ubrzali gradnju. Stambena politika određena je dakle također standardizacijom i funkcionalnošću potpuno drugačijeg (ideološkog) predznaka, modernog socijalističkog života. Istovremeno, popuštanjem dominacije socijalističkog realizma intenzivira se obnova modernističke estetike, odnosno estetskih vizija iz doba povijesne avangarde. Nije stoga pretjerano ustvrditi da je moderniziranje kulture stanovanja imperativ koji u državnoj politici socijalističkih zemalja krajem pedesetih zauzima središnju poziciju. Paradoksalno, taj je proces ujedno vodio poništavanju razlikovnih obilježja Istoka s obzirom na »građansku«, kapitalističku, potrošačku kulturu stanovanja od koje je, bar deklarativno, socijalizam trebao biti drugačiji i bolji.⁸

U kontekstu izgradnje socijalističke demokracije s obzirom na formativnu ulogu doma i obiteljskog života indikativan je odnos prema pitanju emancipacije žene. Da bi se žena potpuno i cjelovito realizirala u zajednici, potrebno je osloboditi prostor za njezino javno djelovanje, društveni i politički angažman. Ti ciljevi dovode u prvi plan sferu privatnosti,

u kojoj zaposlena žena obavlja najveći dio kućanskih poslova i preuzima brigu o odgoju djece. Socijalistički model pedesetih godina traži rješenje problema uvođenjem niza javnih servisnih službi, od praonica rublja do restorana društvene prehrane. Međutim, životne navike pokazale su se otpornijima nego što se to petogodišnjim planovima moglo predvidjeti.

Izložbe *Porodica i domaćinstvo* kao ogledni primjer izložbi stanovanja

Prva izložba *Porodica i domaćinstvo* održana je u okviru jesenjeg Zagrebačkog velesajma 1957. godine. Inicijator priredbe bio je Savez ženskih društava Jugoslavije u suradnji s društvenim i privrednim organizacijama. Tema koja obuhvaća pitanja i probleme organiziranja porodičnog života u novom društvenom, urbanom ambijentu, kao i statusno pitanje žene, ukazuje na kulturološki okvir izložbe.⁹ Tektonske društvene promjene i migracije brojnog stanovništva iz ruralnih sredina u gradove uvjetovali su i transformiranje obitelji. Pri tome se stambena zajednica promatra kao novi oblik organizacije proširene porodice, od brojnih servisnih službi kao sistema samoudruživanja namijenjenih rasterećivanju od svakodnevnih kućanskih poslova i za tadašnje jugoslavenske prilike senzacionalnih trgovačkih centara do suvremenog stana i stanovanja. Stoga je osobito zanimljivo nastojanje da se uspostavi edukativni obrazac koji bi utjecao na promjene svakodnevnih navika i na uvođenje novih, neposredno povezan s prezentiranjem modela, organizacijskih oblika, te upotrebnih predmeta, dakle potrošnjom, kupovnom moći i tržištem. Naime, upravo izložbeni model stambenih ambijenata koristi se jer je najneposredniji oblik komuniciranja odnosno najpoticajnije djeluje kao generator novih navika i potrošnje.

Drugu međunarodnu izložbu *Porodica i domaćinstvo*, održanu na jesenjem Zagrebačkom velesajmu od 6. do 22. rujna 1958., vidjelo je više od milijun posjetilaca. Izložba je obuhvaćala 7 paviljona i 3 dječja igrališta na 33 tisuće m². Na ulazu u prvi paviljon izložena je maketa naselja za 5 tisuća stanovnika planiranog do detalja, uključujući troškove investiranja i svu potrebnu infrastrukturu, a sastavni dio te tematske cjeline bili su primjeri već izvedenih projekata u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani i drugim jugoslavenskim gradovima, što je impliciralo da je projekt »idealnog naselja« zapravo zbir postojećih iskustava. Najveći interes vladao je za paviljon s maketama kompletno opremljenih stambenih ambijenata.

Tematska cjelina »Stambena zajednica – proširena porodica« bila je posvećena društvenoj ulozi stambene zajednice. Rasterećivanje od niza kućanskih poslova pranja rublja, glačanja, čišćenja, zajedno s organiziranjem servisa za njeegu bolesnika, čuvanje djece i društvene prehrane trebalo je pridonijeti promicanju društvenog položaja žene i majke u novoj, ravnopravnoj društvenoj ulozi. Pri tome nije riječ samo o oslobađanju potencijala iskoristivog za rad, nego i vrijeme za odmor, razonodu, obrazovanje i sudjelovanje u

društvenom životu. U prilog tome govori činjenica da je u fokusu čitave izložbe upravo »radna porodica« i rješavanje problema »individualnog domaćinstva« usmjereno kvaliteti svakodnevice. U prvom planu je udobnost spojena s racionalnošću, ekonomičnošću i funkcionalnošću, no pojavljuje se i pitanje kako stimulirati »potrošača-porodicu« na trošenje prihoda.

Ponudu na tržištu predstavljale su dvije trgovačke kuće: konfekcijska modna kuća i supermarket. Pritom je kao osnova za supermarket opremljen u cijelosti asortimanom domaće proizvodnje očito poslužio američki predložak, najveća senzacija Zagrebačkog velesajma 1957.¹⁰ Izloženo je desetak tipova stanova – za samce, obitelji s dva, tri, četiri i pet članova, s prototipovima namještaja, dekorativnim tkaninama i ostalim upotrebnim i ukrasnim predmetima te sredstvima za čišćenje i održavanje.

Treća i posljednja u nizu izložbi *Porodica i domaćinstvo* održana je u okviru proljetnog Zagrebačkog velesajma od 30. travnja do 15. svibnja 1960. godine. Izložba se sastojala od dvaju segmenata: u sajamskom dijelu predstavljeni su proizvodi domaćih i inozemnih sudionika namijenjeni suvremenom stanovanju. Izložci su uključivali široki asortiman proizvoda, od namještaja, dekorativnih i upotrebnih predmeta, ambalaže, prehrambenih proizvoda i aparata do opreme za domaćinstvo, ugostiteljstvo, komunalne servise, zdravstvene ustanove, turizam i sport.

Izložbeni dio uključivao je devet tematskih cjelina. U prvom dijelu, *Stanovanje i stambena izgradnja*, sve jugoslavenske republike prikazale su najuspjelija rješenja i planove na području socijalnog stanovanja. Stanovi su izloženi u mjerilu 1 : 1, kompletno opremljenih interijera. Unutrašnje uređenje povjerenje je članovima ULUPUH-a u suradnji s Udruženjem drvne industrije.

Sastavni dio te dionice bio je i projekt stana bliske budućnosti, svojevrsna kulminacijska točka čitave izložbe, sažetak svih idejnih i ideoloških smjernica. U zasebnom segmentu, *Stanovanje i stambena izgradnja*, urbanistički instituti i zavodi za stanogradnju Hrvatske, Slovenije i Srbije predstavili su rješenja stambenih zajednica i »mikrorajona«. Između ostalih, prikazana su zagrebačka naselja Novi Zagreb I i II, mikrorajon Rapska, stambene zajednice u Konjščini, Osijeku, Sisku, Vinkovcima i Krapini.

Dionica posvećena servisima višestruko je zanimljiva, jer raspon proizvoda i usluga koji su na raspolaganju »običnom čovjeku« ukazuje na društveno organizirano djelovanje usmjereno podizanju kvalitete svakodnevnog življenja. Osobito pojedini među njima, kao na primjer tipski servis za pranje, glačanje i popravak odjeće namijenjen stambenoj zajednici ili servis za distribuciju mlijeka, kruha i novina, ili servis za zanatske usluge *Uradi sam*.

Analogno značenje imala je i izrazito multifunkcionalno koncipirana cjelina o dječjim ustanovama, s najsuvremenije opremljenim dječjim igralištem i zabavnim parkom i izložbom dječjih igračaka. Zavod za unapređenje domaćinstva Slovenije izložio je višenamjensku dječju ustanovu koja se sastojala od kuhinje, blagovaonice, dječjeg igrališta, a

prikazan je i dječji filmski klub, tada vrlo popularna radionica *Uradi sam*, mliječna školska kuhinja, dječja knjižnica i ogledni primjerak školske kuhinje za nastavu.

Osim društvene prehrane i odmora i razonode, u okviru izložbe predstavljene su i tematske cjeline *Suvremena trgovina i odijevanje* te po prvi puta dionica *Porodica i domaćinstvo na selu*, zanimljiva kao presjek onodobne razvojne strategije. Didaktički i propagandni aspekt izložbe zasebno je razrađen u dionici *Katedra Porodice i domaćinstva*, središnjem komunikacijskom punktu. Ovdje su se mogli dobiti praktični savjeti za uređenje stana, upute o prehrani i pripremanju obroka, o rukovanju kućnim aparatima, upotpunjeni filmskim projekcijama i raspravama, kako bi se korisnicima što više približili sadržaji izložbe.

Nakon što je ekonomska blokada usporila gospodarski razvoj, početkom 1950-ih došlo je do nagle promjene koja se odrazila i na preorijentaciju državne robne razmjene, u kojoj su SSSR i države Istočnog bloka ranije bile zastupljene s više od 50 %. Zagrebački velesajam stoga je svojevrstni lakmus te preorijentacije, osobito nakon preseljenja u Novi Zagreb 1956. Među izlagačima sve je veći udio zapadnoeuropskih država, a ponovno se pojavljuju i države Istočnog bloka. Zlatno doba dostiže vrhunac krajem 1950-ih, što potvrđuje i uobličavanje velesajamskog izložbenog prostora, koji dobiva izrazito individualizirani karakter zahvaljujući visokokvalitetnoj arhitekturi izložbenih paviljona.

Zahvaljujući političkim konstelacijama rastao je i gospodarski rejting, pa je tako publika na jesenjem Zagrebačkom velesajmu imala priliku u paviljonu SSSR-a vidjeti makete satelita Sputnik I. i II. koje su istovremeno plijenile pažnju posjetilaca Svjetske izložbe u Bruxellesu.¹¹

Sudeći po odjecima izložbi *Porodica i domaćinstvo* objavljivanim u dnevnom tisku i u časopisu *Čovjek i prostor*, recepcija ove manifestacije bila je vrlo pozitivna. Pokrenuta u ozračju reformatorskog optimizma i političkih prilika odnosa prema Istoku i Zapadu, ona ukazuje da se i najteže probleme, kakvima u aktualnim društvenim i ekonomskim konstelacijama pripada stanovanje, nastojalo rješavati sustavno. Međutim, stvarni domet utjecaja izložbi *Porodica i domaćinstvo* kao oglednog promotivnog primjera kvalitete stanovanja nije moguće odvojiti od stanogradnje i proizvodnih programa u kojima izložena arhitektonska i dizajnerska rješenja nažalost nisu imala odgovarajuću primjenu.

Bernardo Bernardi i kontinuitet modernizma: utjecaji i prijenosnice u kontekstu stambene problematike

Indikativan primjer slijedom kojeg je moguće pratiti prijenos postulata idejnog naslijeđa moderne – unutar lokalnog okvira poslijeratne generacije tadašnjeg Arhitektonskog odjela zagrebačkog Tehničkog fakulteta – svakako predstavlja djelovanje Bernarda Bernardija (1921.–1985.), jednog od »exatovskih« arhitekata koji su redom bili diplomanti prof. Zdenka Strižića. Diplomiravši 1948. godine, Bernardi u svojstvu asistenta nastavlja raditi na Katedri za arhitek-

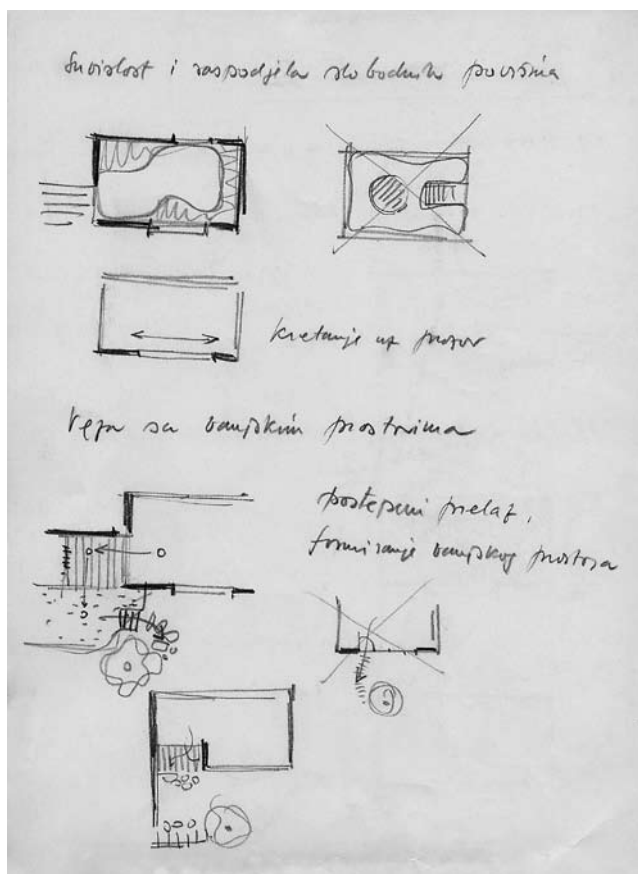
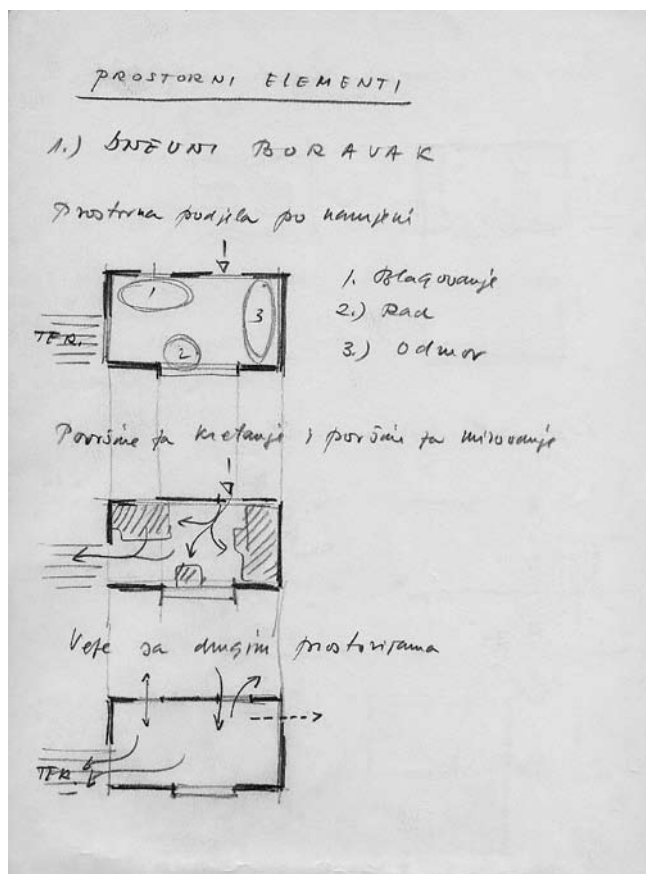
tonsko projektiranje do 1951. godine, gdje dobiva temeljnu formaciju i analitičku osjetljivost usmjerenu na veliku temu »stanovanja« koju će sustavno i vrlo angažirano razvijati u projektantskom i teorijskom djelovanju tijekom petoga desetljeća – razdoblja osobito otvorena za rješavanje tada visoko akutnih pitanja stambene tematike.

U ranim Bernardijevim skicama i razradama nastavnih programa pri Strižićevoj katedri (sl. 1.) čitljiva je visoka razina problemske interpretacije u duhu tradicije funkcionalizma, osobito vidljive u analitičkom pristupu rješavanja stambenih prostora, što Bernardi ubrzo aktivno uključuje u rješenja vlastitih natječajnih radova tijekom pedesetih godina. Prijenosnice progresivnih strujanja bile su osigurane uvelike zahvaljujući pedagoškom djelovanju zagrebačkih arhitekata školovanih, poput Strižića, kod nekih od najznačajnijih predstavnika međuratnog funkcionalizma:¹² H. Poelziga, A. Loosa, J. J. P. Ouda ili, pak, Le Corbusiera, čija je zagrebačka izložba početkom pedesetih godina bila popraćena izborom značajnih citata međunarodne dokumentacije CIAM-a i pariškoga ASCORAL-a, uvelike usmjerenih na novi pristup rješavanju poslijeratnog stambenog problema (sl. 2.).¹³

U kontekstu navedenih prijenosnica utjecaja valja naglasiti Bernardijevo aktivno sudjelovanje u izradi Strižićeva fakultetskog udžbenika čiji drugi dio, u potpunosti posvećen temi stanovanja, izlazi 1956. godine.¹⁴ U sklopu obuhvatnog problemskog pristupa tematici Strižić osobito ukazuje na tradicionalni japanski model u smislu uzornog odnosa prema stambenom prostoru, referirajući se pritom na djelo *Das japanische Wohnhaus*¹⁵ japanskog arhitekta Tetsuro Yoshide. Interesantno je uočiti kako se – ubrzo nakon objavljivanja prvoga izdanja navedenoga djela u Berlinu 1935. godine – i arhitekt Stjepan Planić u svoja *Dva pisma o stanovanju*¹⁶ poziva na istoga autora iznoseći prednosti japanske kuće: elastičnost tlocrta s jednostavnom promjenom prostorne diobe; ugradbeni namještaj kojim se u potpunosti iskorištava prostor; uporabu prirodnih materijala poput drva, slame ili papira bez naknadnih dekorativnih obrada; usku povezanost konstrukcije i arhitektonske forme te normiranje mjera prostora i građevnih elemenata radi brze i jednostavne gradnje.¹⁷

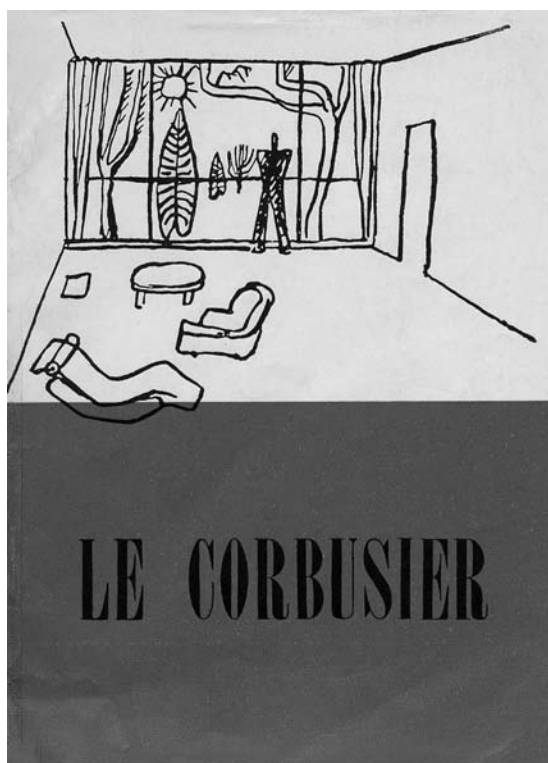
Planić navedene karakteristike razmatra i u svjetlu prijeko potrebnih odrednica modernog stanovanja, smatrajući kako su »sva naša programatska savremena nastojanja tamnošnja davna opća stvarnost«,¹⁸ te potom otvara poveznice s primjerima funkcionalnog uređenja domaćih stambenih interijera, posebice slijedom komparativnih primjera pročišćenog unutrašnjeg oblikovanja arhitekata Stjepana Gomboša i Mladena Kauzlarica.¹⁹ Logično proširenje konteksta na ovome mjestu stoga obuhvaća i utjecaj arhitekta Adolfa Loosa²⁰ o kojem 1952. godine promišlja Neven Šegvić povodom hrvatskog izdanja knjižice *Ornamentat i zločin*. U pogovoru, analizirajući Loosovo djelovanje, ukazuje na »naročito značaj njegova studiranja japanske kuće i (...) stambene kulture koja je u pravom smislu »puristička«.²¹

Iako je Planićeva analiza pisana u međuratnom razdoblju moderne, te stoga određena promišljanjem tadašnjim prosje- kom gradskog stanovanja – uglavnom stanovima najamnih

1. B. Bernardi, Prostorni elementi, analitičke skice stambenog prostora iz razdoblja asistentskog rada kod prof. Z. Strižića na Katedri za arhitektonsko projektiranje Tehničkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1948.–1951.

B. Bernardi, *Spatial elements and analytical sketches of living space from the period of his assistant work with Professor Z. Strižić at the Department of Architectural Design at the Technical Faculty of the University of Zagreb, 1948–1951*

zgrada ili manjih obiteljskih kuća – ista je itekako primjenjiva i na tipične smjernice poslijeratnog pristupa stambenoj problematici u novonastalim uvjetima minimalnog broja prostornih kvadrata. Primjerice, navedenu fleksibilnost tlocrta japanskog stambenog modela – gdje je »upotreba čvrstih punih stijena svedena na minimum«, a pomičnim se vratima omogućuje multifunkcionalna namjena prostora – Planić smatra osobito pogodnom za mali stan,²² stvarajući na taj način značajnu poveznicu s poslijeratnim naporima u oblikovanju stambenog prostora i opreme.

Naime, takav opis racionalnog tretmana prostora uvelike podsjeća na rješenja oblikovanja interijera malih stanova pedesetih i početka šezdesetih godina, poput Bernardijeva natječajnog prijedloga za *Stan bliske budućnosti* iz 1960. godine. Stoga je u konačnici važno sagledati zajednički nazivnik koji se odnosi na funkcionalan pristup suvremenom stanovanju i pretpostavlja iste kvalitete, bez obzira radilo se

2. Katalog zagrebačke izložbe Le Corbusierovih radova popraćen citatima tekstova iz *Collection ASCORAL* i *Urbanisme des CIAM*. Le Corbusierova ilustracija na naslovnoj stranici.

Catalogue of the exhibition of Le Corbusier's works in Zagreb, accompanied by quotations from ASCORAL Collection texts and from the texts of Urbanism des CIAM. Le Corbusier's illustration on the front page

o srednjem građanskom sloju tridesetih godina kojemu se obraća Planić,²³ ili pak edukaciji novodoseljenog stanovništva poslijeratnih pedesetih. Valja, naime, ustvrditi postojanje jasnih poveznica poslijeratnih promišljanja o velikoj temi stanovanja s karakteristikama stvaralaštva kulturne i arhitektonske klime međuratnog razdoblja, uvelike zahvaljujući smjernicama »kreativnog konstruktivizma i estetskog funkcionalizma«²⁴ zagrebačkog arhitektonskog kruga. U oba je razdoblja podjednako prepoznatljiv koncept postulata moderne, a osobito slijedom prijenosa idejnog naslijeđa generacije međuratnih arhitekata na poslijeratnu generaciju kojoj je pripadao i Bernardo Bernardi.

Izložbeni kontekst razdoblja

Nakon uvjetovanog prekida rada na Fakultetu, Bernardi započinje djelovati u fleksibilnim okvirima samostalnog arhitekta i dizajnera, a taj je status uvelike doprinio usmjeravanju kreativnog fokusa na zadatke oblikovanja interijera i pripadajuće opreme.²⁵ Stoga pratiti teorijski i projektantski rad autora usmjerenog na područje stanovanja ujedno znači predstavljanje tipičnog modela koji jasno zrcali duh razdoblja i naznačenog područja. Utemeljen na »exatovim« idejama sinteze svih umjetnosti razvijanim na iskustvima povijesne avangarde, Bernardi je zasigurno najplodnije uspostavio kontinuitet odrednica modernizma u kreativnoj poveznici oblikovanja neposredne čovjekove okoline.

U tom smislu aktivno djelatan u strukovnim gibanjima razdoblja, Bernardi 1955. godine sudjeluje u organizaciji inicijalne izložbe Udruženja likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti Hrvatske *Zagrebački triennale*²⁶ na kojoj se tematika oblikovanja za potrebe svakodnevnog života po prvi puta otvorila domaćoj javnosti. Potom tu važnu ulogu – po Bernardijevim riječima – preuzima specijalizirani niz zagrebačkih velesajamskih izložbi *Porodica i domaćinstvo*, počevši od 1957. godine.²⁷ Izražen didaktički karakter tog uspješnog izložbenog slijeda, kao i poticanje uspostave poveznica između oblikovanja i industrije, s naglaskom na »primjenu najracionalnijeg i najjeftinijeg načina suvremenog stanovanja«,²⁸ kao i ostalih područja svakodnevnog života, pretpostavljao je konkretan izazov pokretanju odrednica tradicije modernizma, osobito estetskog funkcionalizma te izvranednu priliku za djelatno uključivanje umjetnosti u svakodnevni život slijedom ideje o sintezi »exatovskog« kruga. Valja uzeti u obzir da je prva izložba *Porodica i domaćinstvo* održana u rujnu 1957. godine – iste godine kada grupa arhitekata, slikara, kipara, skulptora i tekstilaca okupljenih u SIO uspješno nastupa na *XI. Milanskom triennalu* u okviru međunarodne izložbe stanovanja²⁹ – te se stoga promišljanja o oblikovanju kao novoj funkcionalno-estetskoj kategoriji u službi svakodnevnog života pokazuju izrazito aktualnima.³⁰

Prvi ozbiljan kontakt s problematikom suvremenog stana i stanovanja u lokalnom okviru bio je u većem i sustavnijem opsegu omogućen upravo na II. zagrebačkoj izložbi *Porodica i domaćinstvo*, ubrzo poslije ljubljanske izložbe *Stan za*

naše prilike koja je održana u svibnju i lipnju 1956. godine.³¹ Zasigurno je slijedom uvođenja »kompletno opremljenih ambijenata stanovanja«³² – kako milanske, tako i ljubljanske izložbe – uvelike zacrtan i didaktičko-izložbeni program zagrebačke. Predstavljajući »sve te male prostore reducirane normativima«, drugom se izložbom *Porodica i domaćinstvo* željelo zorno prikazati kako je moguće da uz uvjet »kulturnog ansambliranja predstavljaju ugodne prostore«.³³ Prikazati, naime, stanove minimalne kvadrature u stvarnom mjerilu značilo je iskušati razinu njihove estetske funkcionalnosti i predstaviti ih kao svojevrsni izazov publici, odnosno, krajnjem korisniku.

Tako se u jednom od stručnih komentara indikativno ustvrdilo kako je »funkcioniranje ovih stanova moguće samo kod ljudi koji znaju stanovati, koji imaju suvremenu stambenu kulturu«,³⁴ i time se naglasio didaktički i animatorski značaj izložbe usmjeren k razvijanju »kulture stanovanja« u okviru novonastalih poslijeratnih prilika gdje se većina pridošlog stanovništva po prvi puta susretala s ambijentom suvremenog stambenog interijera. U uvjetima minimalnih kvadratura³⁵ razumijevanje uspostave proporcionalnog odnosa s oblikovanjem stambene opreme i njene ispravne uporabe bez sumnje se pokazalo presudnim uvjetom za ostvarivanje i rast kvalitetnijih mogućnosti svakodnevnog života.

Bernardijev prijedlog stanovanja u sklopu II. izložbe *Porodica i domaćinstvo* 1958. godine

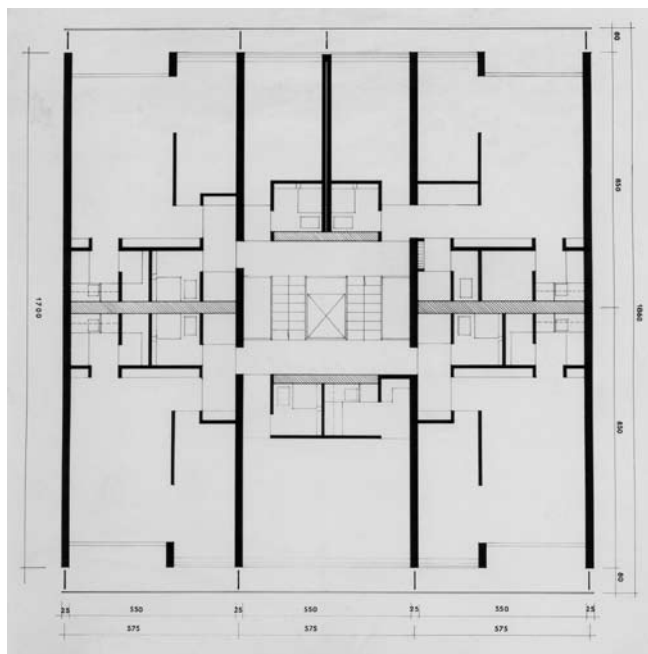
U okviru prezentacije rješenja, Bernardi ovom prilikom prijedlog predstavlja u separatoj autorskoj brošuri Organizacijskog odbora izložbe. Iako grafičko oblikovanje publikacije nije izrijeком navedeno, idejno rješenje ovitka s kolažiranom fotografijom školjke moguće je sa sigurnošću pripisati upravo Bernardiju – ponajviše stoga što se u tom razdoblju simbolična sintagma »životne školjke« mogla često susresti u njegovim teorijskim promišljanjima, ali i s obzirom

3. Naslovnica separatnog izdanja II. izložbe *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1958.

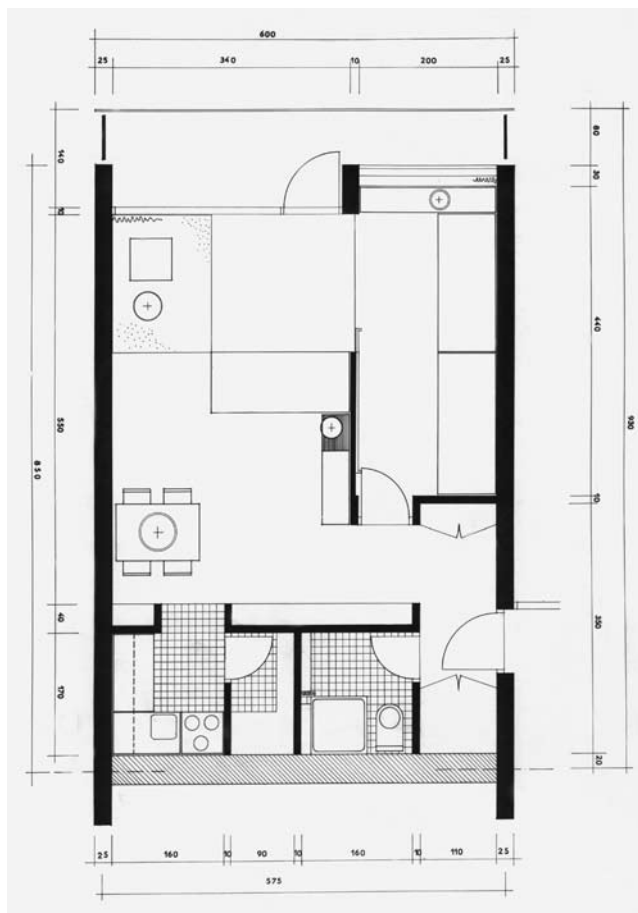
Front page of the separate publication of the 2nd exhibition of Family and household in Zagreb, 1958

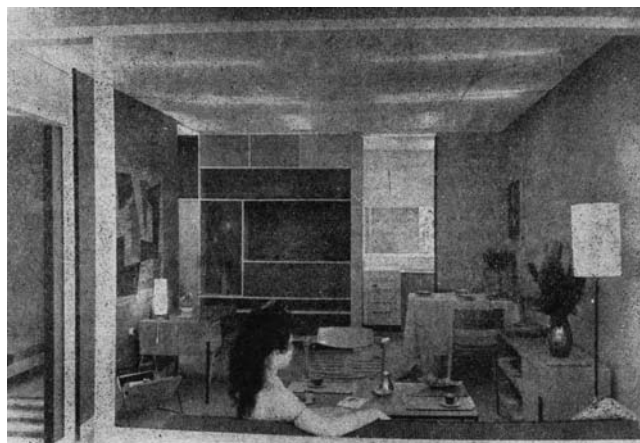
4. B. Bernardi: mogućnosti dispozicije fleksibilnih stanova vezanih uz vertikalnu komunikaciju četverokatnog objekta. Prijedlog stambenog rješenja za II. izložbu *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1958.

B. Bernardi: options for disposition of flexible flats related to vertical communication in a four-storey building. Proposal for housing solution for the 2nd exhibition Family and household in Zagreb, 1958

na kompletnu opremljenost izdanja autorovim crtežima, što predstavlja svojevrstan vodič kroz problematiku stanovanja i stambene opreme pedesetih (sl. 3.). Osim u grafičkom obliku, Bernardijev je prijedlog dvosobnog, odnosno, trosobnog stana s pripadajućom industrijskom opremom – poput ostalih rješenja – predstavljen u obliku izložbenog modela u prirodnoj veličini. Prijedlog je bio pozitivno ocijenjen s obzirom na uspješnu provedenost karakteristika minimalne kvadrature, a stručna je kritika tlocrti doprinos valorizirala značajnim,³⁶ osobito poradi fleksibilnosti kombinacija unutar stambene jedinice,³⁷ kao i uspostave racionalnog prostornog sistema dubokih stanova (sl. 4.).

Predloženo rješenje dvosobnog stana za tri do četiri osobe Bernardi ostvaruje ponajprije povlačenjem pomoćnih postorija u unutrašnjost objekta kako bi uspostavio veću prostornost otvaranjem dnevnog boravka na duboku *loggiu* koja »u toplim danima služi za boravak na otvorenom prostoru«.³⁸ Uz prepoznatljivu odrednicu moderne kojom se predviđa gotovo obvezna uspostava protočne komunikacije s eksterijerom,³⁹ valja naglasiti i tlocrtnu fleksibilnost koju Bernardi ostvaruje razdjelnicom dnevnog boravka i spavaonice posmičnim vratima. Na taj način nesumnjivo potvrđuje oslon o tradicionalni japanski model, ali i značajnu sukladnost s tada aktualnim preporukama *Prvog savjetovanja o stambenoj izgradnji i stanovanju* održanog u Ljubljani 1956. godine o iskoristivosti stambenih prostorija s obzirom na izmjenu dnevnog i noćnog ritma, odnosno pridruživanju više stambenih funkcija pojedinim prostorijama (sl. 5., 6.).

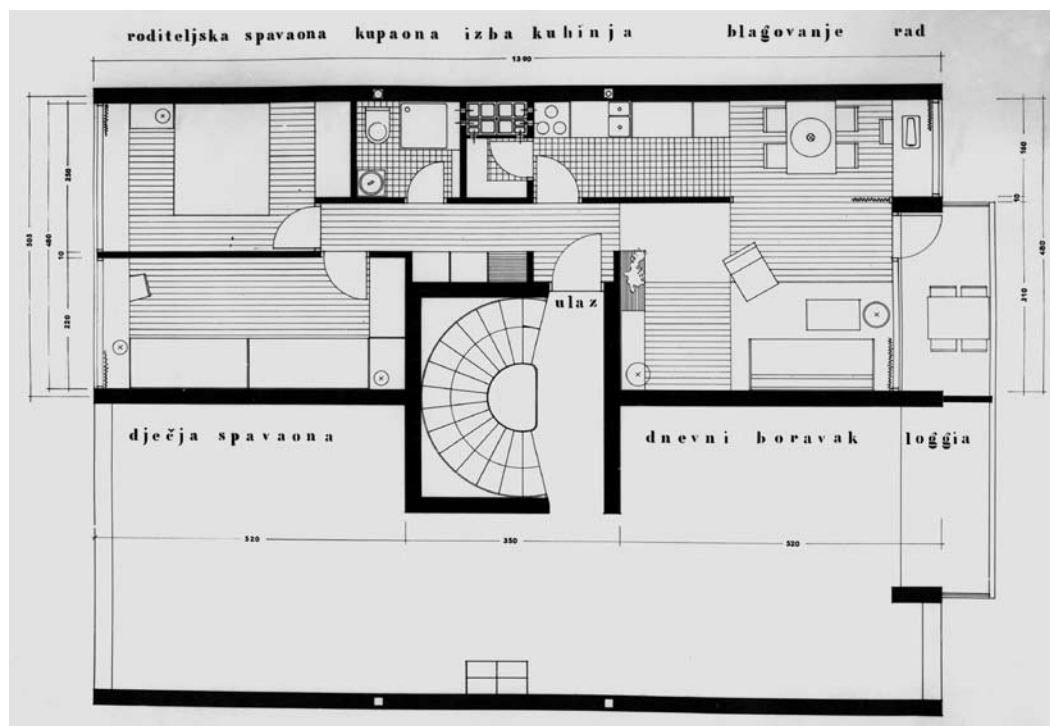

5. B. Bernardi: tlocrt dvosobnog stana za tri do četiri osobe. Prijedlog stambenog rješenja za II. izložbu *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1958.

B. Bernardi: ground plan of two-bedroom flat for three to four persons. Proposed housing solution for the 2nd exhibition Family and household in Zagreb, 1958

6. B. Bernardi: pogled s *loggie* u dnevni boravak dvosobnog stana; u produžetku ravno vidljiv je dio za blagovanje; lijevo posmična vrata prema spavaćoj sobi. Izložbeni model u mjerilu 1:1 na II. izložbi *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1958.

B. Bernardi: view from loggia into the living room of a two-bedroom flat; visible part of dining area in straight extension, sliding doors to bedroom on the left. Showroom model in scale 1:1 at the 2nd exhibition Family and household in Zagreb, 1958

7. B. Bernardi: tlocrt trosobnog stana za četiri do pet osoba. Prijedlog stambenog rješenja za II. izložbu *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1958.

B. Bernardi: three-bedroom apartment ground plan for four to five persons. Proposed housing solution for the 2nd exhibition Family and household in Zagreb, 1958

Nadalje, ovaj skladno organiziran, udoban prostor ukupne površine od minimalnih 43,70 m² jednostavnom adicijom garsonijere iz sljedećeg raspona postaje trosoban stan za četiri do pet osoba ukupne površine 56 m²; rješenje predviđa duboki, bilateralno osvijetljen i poprečno zračen prostor od dvije sobe s dnevnim boravkom i nadalje vezanim uz loggiu (sl. 7.).⁴⁰ Bernardi tlocrt rješava na osnovama klasične dispozicije, uspostavljajući mogućnost pristupa svim prostorijama izravno iz ulaznog prostora. Zanimljivo je pratiti usredišnjeno pozicioniranje prostorija kuhinje i kupaonice koje smatra svojevrsnim »vitalnim centrom stana«,⁴¹ te potom dvostruko grananje komunikacijskih smjerova – aktivno prema jugozapadu (odnosno, dnevnoj sobi s dijelom za blagovanje i otvorenom prostoru loggie) i utišano prema sjeveroistoku (odnosno, spavaćem traktu). Bernardi se ovdje jasno nadovezuje na međuratne preporuke moderne u skladu s Planićevim riječima: »Spavaone neka su po mogućnosti odijeljene od stanovanja (...) i kompletirane dobro opremljenom kupaonom i velikom garderobom s mnogo ugrađenih ormara.«⁴² U skladu s Loosovim postulatima o »zidovima kuće koji pripadaju arhitektu«, uključujući i »pokućstvo koje se ne pomiče, tj. ugrađene ormare«,⁴³ Bernardi u tlocrtno rješenje uključuje niz prostora za spremanje, odnosno odlaganje predmeta svakodnevne i povremene uporabe.

Naime, uza svu osjetljivost usmjerenu na organizaciju prostora koju kreira funkcionalnim sagledavanjem svakodnevnih tokova kretanja i potreba, Bernardi nipošto ne zaboravlja ulogu i važnost »oslobađanja« površine stambenih prostorija, već ionako svedenih na prostorni minimum. U tom smislu aktivno se referira na promišljanja Charlotte Perriand o kojima izvještava domaću strukovnu javnost početkom pedesetih godina,⁴⁴ naglašavajući upućenost autorice ka »dostignućima japanske stambene arhitekture«, uz zaključak kako je »mir i

harmoniju stanovanja« moguće postići tek »prostorom nezakrčenim predmetima koji opterećuju.«⁴⁵ Stoga Bernardi kao funkcionalno rješenje naznačenog izazova podrazumijeva usmjeravanje osobite pažnje arhitekta k uspostavi obvezne mogućnosti »odlaganja svakog predmeta na predviđeno mjesto.«⁴⁶ Sukladno uputama Charlotte Perriand o razlučivanju odlaganja predmeta s obzirom na svakodnevnu, odnosno povremenu uporabu,⁴⁷ Bernardi u ulaznom prostoru i prostorijama spavaćeg trakta predviđa pomno oblikovane ugradbene ormare.⁴⁸ U tom smislu, kao temeljnu smjernicu u procesu oblikovanja namještaja prepoznaje proces »kreativne standardizacije«, obrazlažući akutnost neriješenih problema proporcionalne uskladbe proizvodnje namještaja s novonastalim uvjetima minimalne stambene kvadrature, odnosno, »normativnim instrumentima koji reguliraju veličine stambenih površina.«⁴⁹

Uz teorijski razvoj ideje o potrebi kreativne standardizacije ugradbene opreme, izložbeni model stana u mjerilu 1:1 omogućavao je također – osim konkretne prostorne provjere spomenutih rješenja – i priliku za uključivanje mobilnog namještaja, kao i tada aktualnih umjetničkih djela. U tom je smislu bilo moguće na jedinstven način provjeriti opstojnost ideje o sintezi svih umjetnosti u konkretnom ambijentu i svakodnevnoj zadanosti čovjekove neposredne okoline. Tako je na fotografiji izložbenog interijera Bernardijeva trosobnog stana moguće prepoznati tiskani tekstil Jagode Buić-Bonetti, tapiseriju Ivana Picelja⁵⁰ u izvedbi Slave Antoljak te keramički pladanj Mile Petričić – radove koji su 1957. godine redom bili izloženi na *XI. Triennalu u Milanu* (sl. 8.).⁵¹

Od Bernardijeva mobilnog namještaja vidljiv je stolac bez rukonaslona od masivnog drva i savijene šperploče,⁵² predviđen za industrijsku proizvodnju, a koji je na I. Zagrebačkom

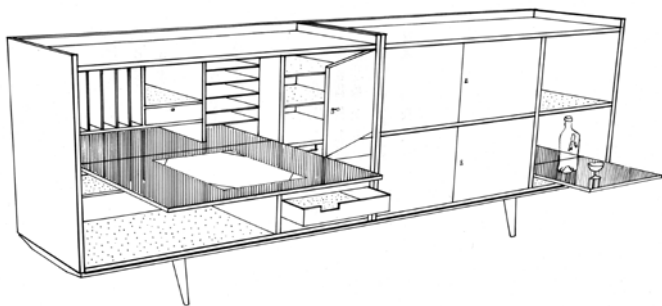

8. B. Bernardi: pogled prema dnevnom boravku trosobnog stana; u ovome slučaju razdjelnica prostora postiže se pomoću dekorativne tkanine. Izložbeni model u mjerilu 1:1 na II. izložbi *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1958.

B. Bernardi: view of the living room in a three-room apartment, in this case division of space is achieved by means of decorative fabrics. Showroom model in scale 1:1 at the 2nd exhibition of Family and household in Zagreb, 1958

triennalu 1955. godine osvojio jednu od triju jednakovrijednih prvih nagrada (sl. 9.).⁵³ Sjedalica je orijentirana prema otklopnoj radnoj plohi višenamjenskog niskog ormarića za dnevni boravak s horizontalnim i vertikalnim pretincima i ladicama (sl. 10.). Taj je element stambene opreme možda ponajviše ilustrativan u smislu Bernardijeve angažirane brige oko uspostave kvalitetnijih uvjeta stanovanja u uvjetima minimalne kvadrature, osobito slijedom funkcionalnog oblikovanja za niz različitih potreba svakodnevnog života⁵⁴ te zasigurno u skladu s promišljanjima iznesenima na I. Kongresu arhitekata Jugoslavije 1958. godine o »arhitektu koji je dužan osjetiti i proučiti proces života, odnosno bitnih funkcija i za njih stvoriti adekvatne prostore.«⁵⁵

Bernardi je stoga i projektima mobilnog namještaja pokušavao ukazati na uvjetovanost odnosa i međusobnu povezanost stambene problematike s novim pristupom oblikovanju stambene opreme kako bi se ostvarilo nadržavanje razine pukog »obitavanja« na višu razinu »kulturnog stanovanja.«⁵⁶ Upravo su mogućnosti izložbenog djelovanja kakve je osigurala II. zagrebačka izložba *Porodica i domaćinstvo* predstavile vizualno i komunikativno zahvalan kanal za didaktičko-edu-

9. B. Bernardi: prototip sjedalice bez rukonaslona za industrijsku proizvodnju, 1955.

B. Bernardi: prototype chair without arms for industrial production, 1955

10. B. Bernardi: višenamjenski ormarić, 1954.

B. Bernardi: multipurpose cabinet, 1954

11. B. Bernardi (s desna) na II. izložbi *Porodica i domaćinstvo* na Zagrebačkom velesajmu, 1958. U pozadini je vidljiv vizualni identitet i ispis gesla izložbe: »Zajednica preuzima danas veliki dio brige za porodicu«.

B. Bernardi (on the right) visiting the 2nd exhibition of Family and household at the Zagreb Fair, 1958. In the background is a panel bearing the visual identity and the motto of the exhibition: »The community takes over today a great part of caring for the family.«

kativni dohvat javnosti kako bi se prezentacijom ispravnog pristupa i razumijevanja suvremenog stanovanja uključilo podjednako korisnike kao i predstavnike industrijske proizvodnje (sl. 11., 12., 13.).

III. izložba *Porodica i domaćinstvo* 1960. godine i *Stan bliske budućnosti*

Komisija za izložbenu djelatnost pod nazivom *Stanovanje i stambena izgradnja* Organizacijskog odbora III. izložbe *Porodica i domaćinstvo* raspisala je početkom 1960. godine javni arhitektonski natječaj općeg, republičkog i anonimnog karaktera, ovoga puta u potrazi za cjelovitim i zaokruženim rješenjem suvremenog stanovanja – tzv. stanom score ili bliske budućnosti.⁵⁷

Po mišljenju arhitekta Turine, člana Ocjenjivačkog suda, natječaj se – iako organiziran u relativno kratkom roku zbog pritiska predstojeće izložbe – pokazao uspješnim.⁵⁸ Naime, sinteznom rješavanju stambenog prostora ovom se prilikom pristupilo u znaku »ozbiljne naučno-tehničke studije« te uključilo prošireno razumijevanje urbanističkih kriterija – osobito socioloških analiza – kako bi se čim djelatnije ostvarilo traženo upoznavanje većeg dijela stanovništva s postulatima suvremene kulture stanovanja.⁵⁹ Stoga se natječajem ukazalo i na određenu zrelost prikupljenu tijekom petog desetljeća intenzivno posvećenog stambenoj tematici – stan se promatra i shvaća kao značajan prostor koji sintetizira sve funkcije čovjekova života, dapače on se široko pozicionira kao problem »jednog društva, jednog vremena, ekonomsko-tehnički zadatak prvoga reda i uvjet svakoga prosperiteta«.⁶⁰

12. i 13. Priznanja B. Bernardiju za sudjelovanje na II. i III. izložbi *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1958. i 1960.

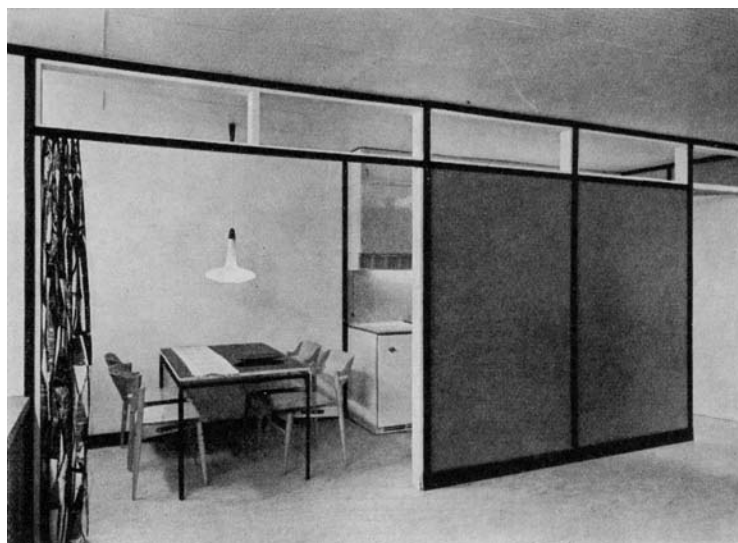
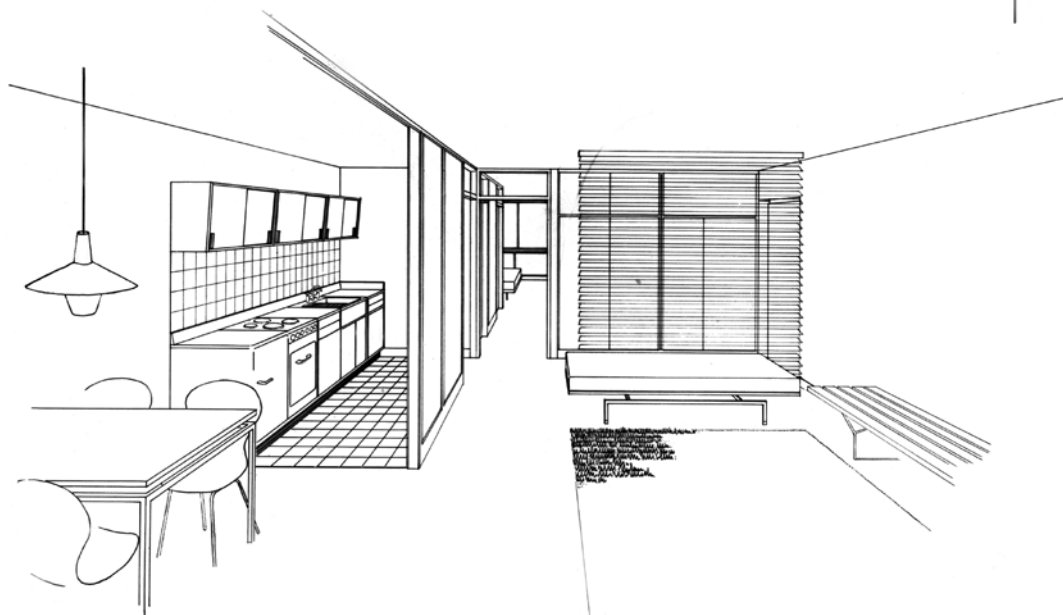
Recognition to B. Bernardi for participation in 2nd and 3rd exhibition of Family and household in Zagreb in 1958 and 1960

Ipak, mnogi projektanti nisu uspjeli odgovoriti na visoko postavljenu razinu zadatka, što je čitljivo u podatku o eliminaciji čak trideset i četiri projekta od ukupno prijavljenih četrdeset. Stoga je prvonagrađeno Bernardijevo rješenje pod oznakom »00200«, sa suradnicima Milicom Rosenberg i Adamom Petranovićem, bez daljnega moguće sagledati kao visokokvalitetan odgovor na potrebe razdoblja (sl. 14.).⁶¹

Kao i na prethodnoj, i u sklopu treće izložbe *Porodica i domaćinstvo* Bernardijev je projekt izveden u obliku prototipa prirodne veličine na ukupnoj površini od 62,18 m² (sl. 15., 16.). Dispozicijom je predviđen izravan pristup svim prostorijama, uz bilateralnu orijentaciju i poprečno zračenje.⁶² Rješenje je – slijedom optimističnih idejnih projekcija izložbe *Porodica i domaćinstvo* – bilo uvelike determinirano očeki-

STAN BLISKE BUDUĆNOSTI

002007

14. B. Bernardi, Stan bliske budućnosti, perspektivni prikaz (pogled na dnevni boravak s dijelom za blagovanje i kuhinjski prostor), III. izložba *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1960.

B. Bernardi, Flat of the near future, perspective drawing (view on the living room with dining area and kitchen), 3rd exhibition of Family and household in Zagreb, 1960

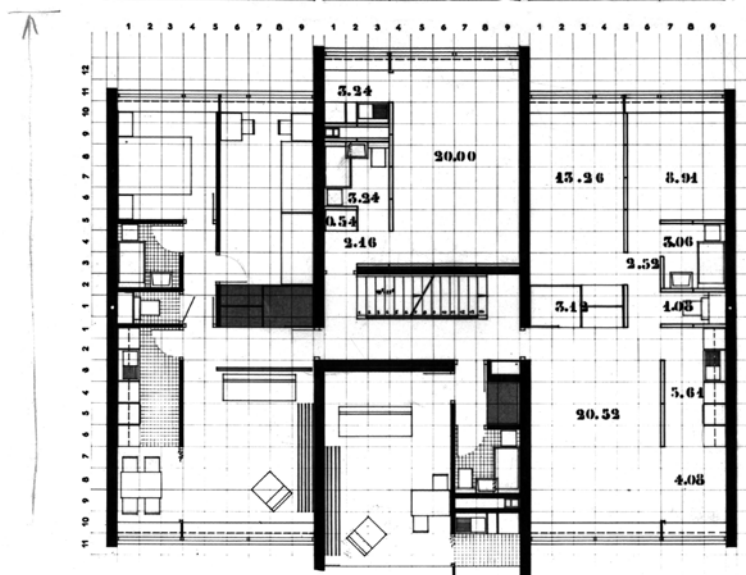
15. B. Bernardi, Stan bliske budućnosti, prototip projekta kao dio izložbenoga postava na III. izložbi *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1960.

B. Bernardi, Flat of the near future, prototype at the 3rd exhibition of Family and household in Zagreb, 1960

16. Snimka izložbenog modela uz slijedeći opis: »... v paviljonu 'Stanovanje' razstavljen je tudi prototip 'stanovanja bližnje bodočnosti', katerega avtor je arh. Bernardo Bernardi«

Photo of the exhibition model with the following description: ... in the pavilion 'Accommodation' a prototype of the 'dwelling of the near future', authored by architect Bernardo Bernardi is exhibited.

STAN BLISKE BUDUĆNOSTI**00200 | 1****MANJI STAN 2818 m²****VEĆI STAN 6216 m²**

šema objekta 1:500

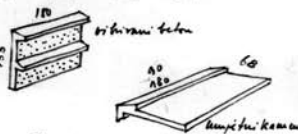
**STUBIŠNA
JEDINICA
TLOCRT
PROČELJE
1 : 50**

STAN BLISKE BUDUĆNOSTI**00200 | 6****KARAKTERISTIKE PROJEKTA**

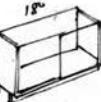
1 RASPON 540 m

2 MONTAŽNI ELEMENT PARAPETA

3 MONTAŽNI ELEMENT PROZORSKE KLUPČICE

4 MONTAŽNI ELEMENT OBRAMBE U PARAPETU

5 TIP PROZORA

6 TIP VRATA

7 INSTALACIONI ČVOR PO STANU

8 ČVOR ZA ELEKTRIČNE VODOVE PO STUB. JEDINICI

9 MONTAŽNA ELEMENTA PREGRADNE STIJENE

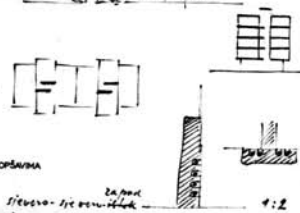
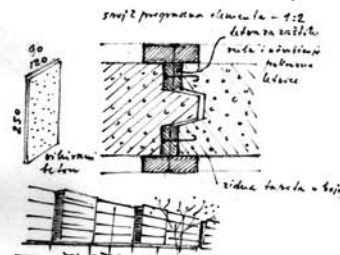
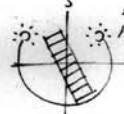
ARTIKULIRANO PROČELJE I BEZ LOGGIA

OSVJETLENJE STUBIŠTA

UKRUČENJE PROTIV DJELOVANJA VJETRA

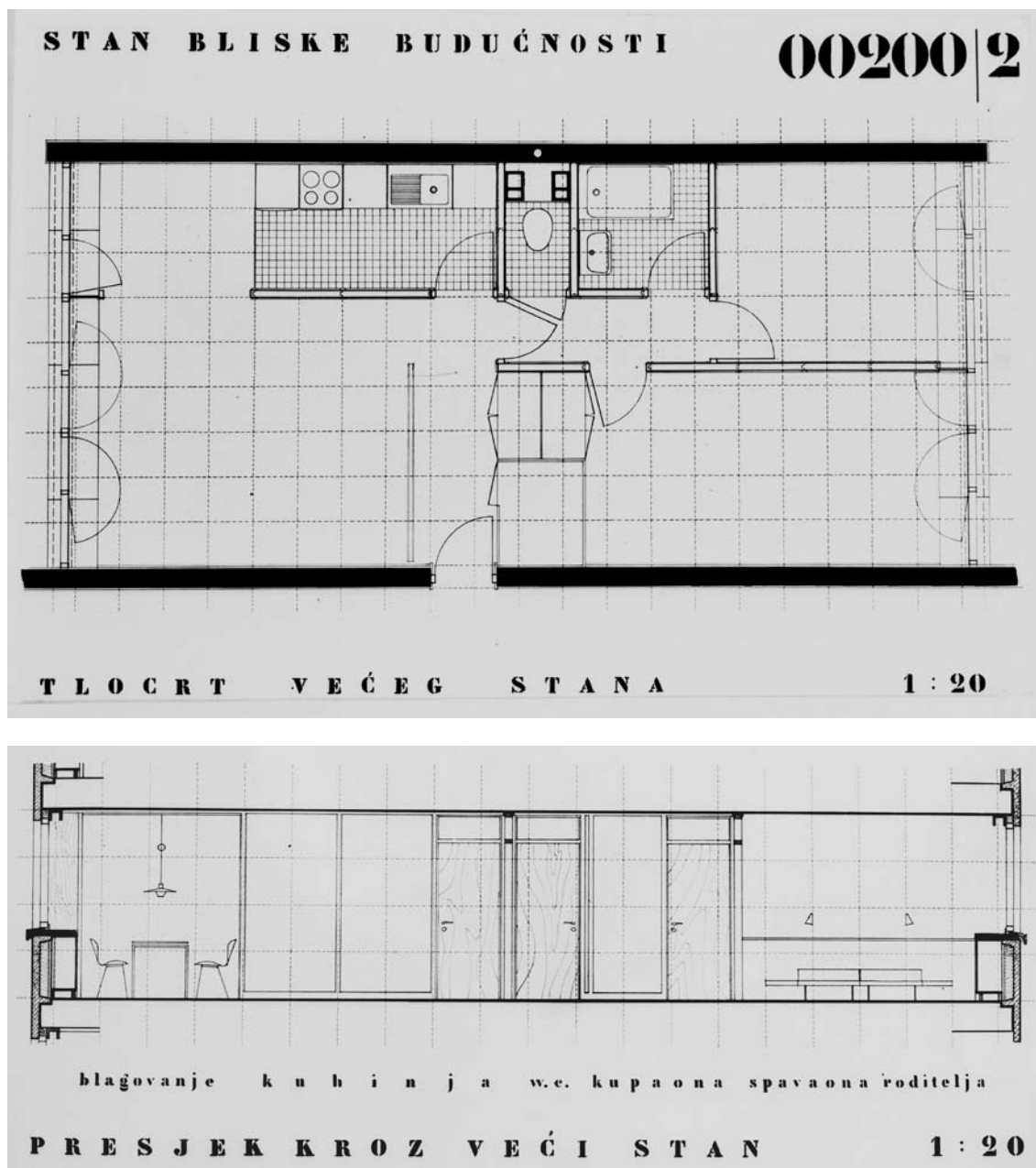
VOĐENJE EL. PVC KABLOVA U DRVENOM SOKLU I OPAŠIVINA

ORIJENTACIJA

17. i 18. B. Bernardi, Stan bliske budućnosti, tlocrt stubišne jedinice (1:50); karakteristike projekta. III. izložba *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1960.

B. Bernardi, Flat of the near future, staircase unit ground plan (1:50), characteristics of the project, 3rd exhibition of Family and household in Zagreb, 1960

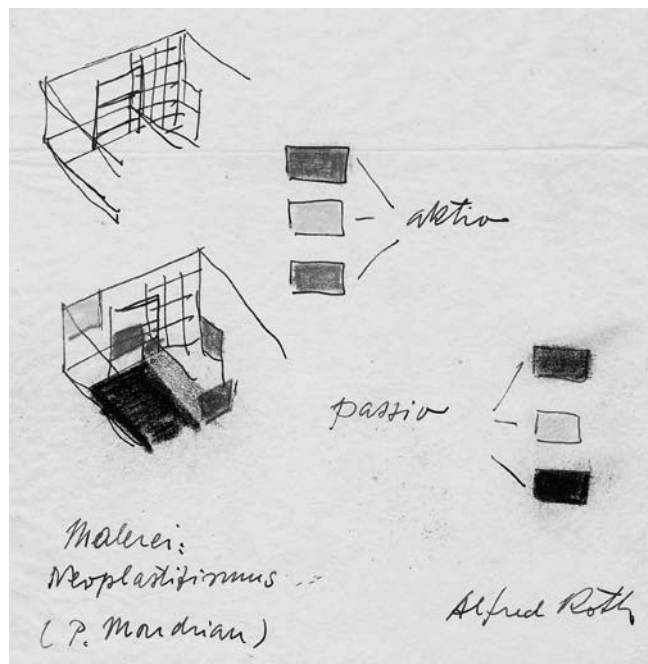
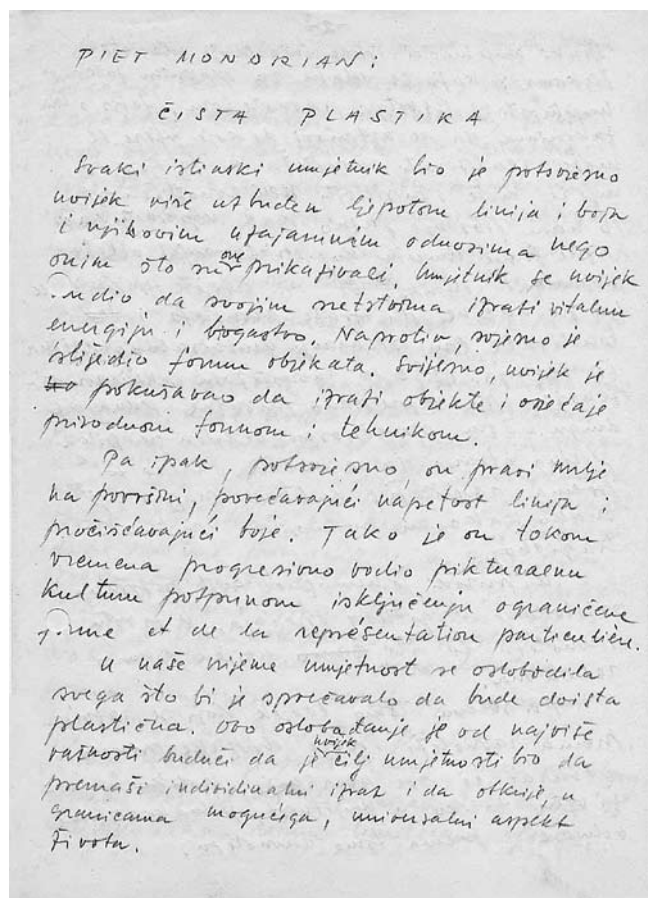

19. i 20. B. Bernardi, Stan bliske budućnosti, tlocrt većeg stana; presjek kroz veći stan (1:20). III. izložba *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1960.

B. Bernardi, Flat of the near future, ground plan of a larger flat and cross section (1:20), 3rd exhibition of Family and household in Zagreb, 1960

vanom razinom koncepcija i prijedloga »uvijek jedan korak ispred naših aktualnih ostvarenja«. ⁶³ U tom smislu Bernardi obrazlaže kako je pri rješavanju *Stana bliske budućnosti* pokušao »opravdati dvije naše nade«, naime – »jeftino građenje« i »kulturno stanovanje«. ⁶⁴ Iako analitički i savjesno usmjeren na prvu uvjetovanost – odnosno, složeni proces racionalizacije u procesu gradnje koji se ostvaruje uvođenjem prefabriciranih i industrijski proizvedenih, standardiziranih elemenata ⁶⁵ (sl. 17., 18.) – specifikum Bernardijeva pristupa ipak prije svega valja potražiti u kontinuitetu angažiranog promišljanja usmjerenog k uspostavi kulture stanovanja. Naime, zbog opće pažnje usmjerene na hitnost rješavanja kvantitativne strane

problema, »aspekti psiholoških funkcija stana neminovno su pali u drugi plan«. ⁶⁶ Stoga je, po Bernardijevu promišljanju, paralelno s razvijanjem metoda intenzivne gradnje potrebno uvijek iznova razumijevati činjenicu da čovjekov stambeni prostor – »ova intimna školjka velikog dijela njegovih aktivnosti i životnih manifestacija« – treba omogućiti uključivanje podjednako značajnih i opsežnih »emotivnih sadržaja« ⁶⁷ kako bi se ostvarila cjelovita vrijednost stambenog prostora koju je nemoguće izraziti isključivo ekonomsko-financijskim parametrima. Tek u ostvarenoj uskladbi ekonomskih i kulturno-estetskih kategorija moguće je, smatra Bernardi, govoriti o pravoj vrijednosti stana (sl. 19., 20.). ⁶⁸

21. i 22. B. Bernardi, prijevodi uz skice s francuskog, odnosno njemačkog izvornika, prema Piet Mondrian, Alfred Roth, 1946.–1951.

B. Bernardi, *Translations from French and German, and sketches after Piet Mondrian*, Alfred Roth, 1946–1951

23. i 24. Bernardi vodi kroz izložbenu maketu Stana bliske budućnosti (pogled na dnevni boravak, potom spavaću sobu; u zidnoj niši skulptura Ante Jakića), III. izložba *Porodica i domaćinstvo* u Zagrebu, 1960.

Bernardi leads through the model of a Flat of the near future (view of living room, bedroom and a sculpture by A. Jakić in the wall niche)

U tom smislu valja istaknuti upravo vizualni dojam *Stana bliske budućnosti* – pročišćeni ritam jednostavnih, gotovo »mondrianovskih« pregradnih stijena te prozračnih prostornih razdjelnica.⁶⁹ Uz uporabu niskog namještaja navedeni elementi jasno ukazuju na poveznicu s idealom smirene reprezentacije japanskog interijera, koji je »bez namještaja, sav slobodan i adaptibilan« – kako napominje Šegvić – bio i Loosov nedostižni ideal u bečkoj sredini.⁷⁰ Tamni linearni obrubi stijena i vrata korespondiraju, dakle, i sa značajkama Mondrianova rukopisa, u potpunosti sukladna s promišljenim estetskim kategorijama japanskih interijera.⁷¹ Na tu poveznicu moguće je nadovezati i prisjećanje arhitekta

Rašice, koji – u kontekstu formiranja grupe »Exat 51« – ističe »pokušaj stvaranja mogućnosti umjetničkog izraza inspiriranog od Maljeviča do Le Corbusiera, Kleea, Maxa Billa ili Mondriana«. ⁷² Upravo međunarodni kontakti starijih »exatovskih« kolega, poput Richtera ili Rašice, omogućili su Bernardiju vrijedan uvid u relevantnu, svjetsku literaturu. Stoga je prijenose strujanja i utjecaja – u ovome slučaju neoplasticizma – moguće pratiti slijedom Bernardijevih stručnih prijevoda početkom pedesetih godina (sl. 21., 22.) te podjednako u pročišćenom kreativnom rukopisu *Stana bliske budućnosti*.

Zaista, u skromnim programskim okvirima ovoga prijedloga predstavljenog u provjerljivim odnosima volumena makete u prirodnoj veličini (sl. 23., 24.), Bernardi je – po vlastitim riječima – pokušao predstaviti najosnovniji i najpotrebniji element potreban za razvoj kulture stanovanja: »prostor« u svim funkcionalnim i estetskim aspektima. Bernardijev je

cilj unutarnjom dispozicijom, organizacijom i proporcijama prostor stana pokrenuti u smislu prerastanja »anonimnih šupljih volumena« u onaj koji bi poticao suvremena shvaćanja načina stanovanja – a sve radi procesa pretvorbe pojma »obitavanja« u pojam »stanovanja« te »u bližoj ili daljnjoj budućnosti u »kulturu stanovanja«. ⁷³ Konačno, valja naglasiti kako je prepoznavanje »kulturne uloge« arhitekta istaknuto i tijekom I. Kongresa arhitekata Jugoslavije 1958. godine, slijedom preporuka da se stambene sheme ne svode isključivo na biološko-fiziološke, već se poticalo omogućiti »optimalne uvjete ugodnog boravka i s psihološko-kulturnog razvoja«. ⁷⁴ Kreativna odgovornost arhitekta u tom je smislu aktivno uključivana u prošireno područje »kulturne preobrazbe«, osobito potrebne upravo u razdoblju prerastanja individualne razine stambene problematike u masovnu, a pouzdanu platformu za didaktički prikaz novoga područja predstavljao je i izložbeni niz *Porodica i domaćinstvo*.

Izvori slikovnih priloga

Hrvatski muzej arhitekture Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti – Osobni arhivski fond Bernarda Bernardija (u sastavu Zbirke Muzeja upisan pod inventarnim brojem HMA/BB/6):

Pisana dokumentacija: sl. 1., 21., 22. – kat. 147

Nagrade i priznanja: sl. 12., 13. – kat. 147

Fotodokumentacija: sl. 4., 5., 7., 8. – kat. 020; sl. 9. – kat. 017; sl. 10. – kat. 014; sl. 11. – kat. 148; sl. 14., 15., 17., 18., 23., 24. – kat. 025

Diateka: sl. 19., 20. – kat. 025

Sl. 2. – *Le Corbusier*, katalog izložbe (prir.) Đ. Šuica, Zagreb – Beograd, 1952.

Sl. 3. – BERNARDO BERNARDI, Dva tipa stana sa industrijskom opremom, u: *Stanovanje – NR Hrvatska, II. međunarodna revijalna izložba Porodica i domaćinstvo*, bez nav. mj. izd., 1958.

Sl. 6. – ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Stambena problematika u okviru II. međunarodne izložbe *Porodica i domaćinstvo*, u: *Čovjek i prostor*, 79 (1958.), 4.

Sl. 16. – ***, Prilog, u: *Arhitekt*, 4 (1960.), 25.

Bilješke

- 1 GASTON BACHELARD, *La Poétique de l'Espace*, Pariz, 1958.
- 2 Tipologija izložbi posvećenih stanovanju je predmet analize teksta BEATRIZ COLOMINA, *The Media House*, u: *Assemblage*, 27 (1995.), 55–66.
- 3 ERNA MEYER, *Der neue Haushalt. Ein Wegweiser zu Wirtschaftlicher Hausführung*, Stuttgart, 1926.
- 4 Godišnja izložbena manifestacija od 1908. do danas, u organizaciji Daily Maila održavala se do 2009. godine.
- 5 GREG CASTILLO, *Domesticating the Cold War: Household Consumption as Propaganda in Marshall Plan Germany*, u: *Journal of Contemporary History*, 40 (2005.), 261–288.
- 6 FREDIE FLORÉ, *Lessons in modern living: home design exhibitions in Belgium 1945–1958*, u: *The Journal of Architecture*, 9 (2004.), 4: 445–462.
- 7 Opširnije o temi vidjeti u studijama P. J. MAGUIRE, *Politics and Design in Post-War Britain*, u: *Design and Cultural Politics in Postwar Britain: The Britain Can Make It Exhibition of 1946*, (ur.) P. J. Maguire i J. M. Woodham, London, 1997.
- 8 O ulozi dizajna u hladnoratovskom okruženju vidjeti katalog istoimene izložbe: *Cold War Modern: Design 1945–1970*. (ur.) D. Crowley i J. Pavitt, London, 2008.
- 9 O izložbama *Porodica i domaćinstvo* u kontekstu povijesti dizajna pedesetih godina vidjeti: JASNA GALJER, *Dizajn pedesetih u Hrvatskoj: Od utopije do stvarnosti*, Horetzky, Zagreb, 2004. i FEĐA VUKIĆ, *Modernizam u praksi*, Meandar, Zagreb, 2008. Selektivan odabir referentnih tekstova nalazi se u zborniku: FEĐA VUKIĆ, *Od oblikovanja do dizajna*, Meandar, Zagreb, 2003. U ovom se članku manifestacija *Porodica i domaćinstvo* razmatra po prvi put u okviru povijesti izložbi stanovanja kao specifičnog medija komuniciranja, a tema se analizira i interpretira s ciljem argumentiranja kompleksnosti društvene uloge arhitekture i dizajna.
- 10 Opširnije o temi: TVRTKO JAKOVINA, *Narodni kapitalizam protiv narodnih demokracija*, u: *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, Zagreb, (2003.), 469–479.
- 11 Dnevni tisak izvještava da će posjetioči moći čak i opipati »tu fantastičnu spravu«. Navedeno prema: N. FIGENWALD, *Sputnici na Velesajmu*, u: *Narodni list*, Zagreb, 6. rujna 1958., 6.
- 12 Neposredan utjecaj na formaciju karakterističnih obilježja zagrebačke arhitekture usko je vezan uz činjenicu o školovanju ili suradnji Ehrlicha, Auera i Neumanna kod A. Loosa; Iblera, Neidhardta, Weissmanna kod Le Corbusiera; te Strižića, Pičmana i ponovno Iblera kod H. Poelziga. Usp. JEŠA DENEGRİ, ŽELI-MIR KOŠČEVIĆ, *Exat 51: 1951.–1956.*, Galerija Nova, Zagreb, 1979., 12.
- 13 Tako je unutar CIAM-ova programa Radnih sekcija (1942.–1944.) istaknuta Sekcija II. pod nazivom »Kako stanovati«, u: *Le Corbusier*, katalog izložbe (prir.) Đ. Šuica, Zagreb–Beograd, 1952., 5. (Izložba je prvi puta održana 1948. godine u organizaciji Institute of Contemporary Art u Bostonu.)
- 14 ZDENKO STRIŽIĆ, *O stanovanju*. Arhitektonsko projektiranje – II. dio, Tehnički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Naklada Školske knjige, Zagreb, 1956.
- 15 TETSURO YOSHIDA, *Das japanische Wohnhaus*, Ernst Was-muth Verlag GmbH, Tübingen–Berlin, 1935.
- 16 STJEPAN PLANIĆ, *Dva pisma o stanovanju*, u: *Priručnik kuće-vlasnika*, Oblasni odbor ratnih invalida u Zagrebu, Zagreb, 1936.
- 17 »Prostori japanske kuće već su od davnina normirani i po tlocrtnoj formi i visini. Tlocrtna veličina ravna se prema broju sagova, *hasu-ra*.« STJEPAN PLANIĆ (bilj. 16.), 10. Planić ovdje misli na *tatami*, podnu prostirku dimenzioniranu po standardiziranoj mjernoj jedinici *ken*. Modularni sistem polaganja *tatamija* omogućuje jednostavnu uspostavu različitih veličina prostorije (od 4½ do 18 jedinica). Prema: ARTHUR DREXLER, *The Architecture of Japan*, The Museum of Modern Art: Department of Architecture and Design, New York, 1955., 64–68.
- 18 STJEPAN PLANIĆ (bilj. 16.), 6.
- 19 Planić iznosi i radove arhitekata B. Bona, D. Galića, L. Horvata, D. Iblera, Z. Požgaja i F. Cote.
- 20 Jednu od prijenosnica Loosova utjecaja unutar lokalnog okvira moguće je naznačiti slijedom Kauzlarićeva rada tijekom dvadesetih godina u zagrebačkom atelieru Huge Ehrlicha (arhitekta Loosove formacije, s obzirom na rano prihvatanje nazora o pročišćavanju arhitektonskih oblika), gdje Kauzlarić usvaja funkcionalnu orijentaciju na kojoj temelji istančan izričaj oblikovanja, osobito interijera. Usp. TOMISLAV PREMERL, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*. Nova tradicija, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989., 23 i 58–59.
- 21 ADOLF LOOS, *Ornamentat i zločin*, (pogov.) Neven Šegvić, Mladost, Zagreb, 1952.
- 22 STJEPAN PLANIĆ (bilj. 16.), 10. Planić ovdje upozorava na karakterističnu elastičnost japanskog tlocrta ostvarivu zahvaljujući standardiziranim dijelovima interijera: laganim, pomičnim panelima i posmičnim vratima (*shoji* i *fusuma*) čijim je izmicanjem više manjih prostora po potrebi moguće stopiti u jedan. Prema: ARTHUR DREXLER (bilj. 17.), 64.
- 23 »Govorim o stanovanju srednjeg staleža, jedno radi toga jer je to za naše gradske prilike najširji prosjek, a drugo radi toga što se u elementima tog stanovanja nalaze ujedno i sve minimalne potrebe komforta i prostora za stanovanje svakog današnjeg čovjeka. Jasnije rečeno, svi bi trebali barem tako da stanujemo.« – STJEPAN PLANIĆ (bilj. 16.), 5.

- 24
TOMISLAV PREMIERL (bilj. 20.), 161, 169.
- 25
»Osnivanjem grupe *Exat 51* Bernardi napušta Fakultet i odabire riskantno zvanje samostalnog stvaraoca. Takav status zadržava kao trajno opredjeljenje koje je – osobito u pedesetim godinama – značilo ostati izvan tokova arhitektonske prakse (...). Bernardi se orijentira, u skladu sa svojim talentom i temperamentom na interijer, natječe i dizajn.« – VJENCESLAV RICHTER, Bernardo Bernardi, u: *Čovjek i prostor*, 7–387 (1985.), 5.
- 26
U svojstvu je predsjednika Organizacijskog odbora I. i II. Zagrebačkog triennala 1955. i 1959. godine te člana žirija za dodjelu popratnog priznanja *Znak likovnog kvaliteta*.
- 27
Bernardi u jednom od kasnijih intervjua navodi kako su ULU-PUH-ove »već zaboravljene izložbe *Zagrebačkog triennala* 1955. i 1959. godine (...) bile prve na kojima je dio bio posvećen industrijskom dizajnu, a kasnije, tu je ulogu preuzela serija izložbi *Porodica i domaćinstvo* na Zagrebačkom velesajmu«. Hrvatski muzej arhitekture Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: HMA HAZU), Osobni arhivski fond Bernarda Bernardija (dalje: OAF BB) – *pisana dokumentacija* (dalje: *pis. dok.*): BERNARDO BERNARDI, Neobjavljeni intervjui: odgovori [strojopis, bez datacije], 3.
- 28
Ž. St., *Porodica i domaćinstvo*, u: *Čovjek i prostor*, 65 (1957.), 4–5.
- 29
Neposredno po završetku I. Zagrebačkog triennala 1955. godine iniciran je osnutak *Studija za industrijsko oblikovanje* (SIO) koji bilježi nastupe na »nekoliko izložaba u zemlji – Stan za naše prilike, Ljubljana: 1956.; Umjetnost i industrija, Beograd: 1956.; *Porodica i domaćinstvo*, Zagreb: 1957.« te na *XI. Triennalu* u Milanu. BERNARDO BERNARDI, Studio za industrijsko oblikovanje, u: *Mozaik*, 7–8 (1957./58.), 57.
- 30
U tom smislu Radoslav Putar izvrsno sažima problematiku objašnjavajući kako se »stupanj funkcionalnosti ne odnosi samo na (...) korisnost oblika dotičnog predmeta, nego valja uzeti u obzir i (...) estetsku funkcionalnost njegovih forma« te zaključuje kako je »naš aktuelni interes pozitivan u onom slučaju kada (...) možemo ustanoviti dovoljno visoku mjeru obiju komponenata«. Stoga je presudno da »estetski smisao oblika što uvjerljivije i neposrednije izvire iz elemenata konstrukcije koje diktiraju zakoni ekonomičnosti svijtu vrsta«, poput procesa proizvodnje ili izbora materijala. R. [RADOSLAV] PUTAR, Elementi funkcionalnog na *XI. Triennalu* u Milanu, u: *Arhitektura*, 1–6 (1957.), 49.
- 31
Ljubljanskoj je izložbi prethodilo značajno *Savjetovanje o stambenoj izgradnji i stanovanju*, prvo takve vrste održano na tadašnjoj federalnoj razini. Savjetovanjem je potvrđen problem oskudice stambenog prostora koji se uslijed ratnih šteta i naglog priljeva ruralnog stanovništva u gradove nije mogao uspješno riješiti, a iskorak se očekivao ostvariti uporabom novih materijala i standardiziranim načinom gradnje. U *Zaključcima* savjetovanja navodi se, međutim, i značajna preporuka usmjerena ka racionalizaciji procesa oblikovanja i proizvodnje »suvremenih vrsta namještaja, stambene opreme i inventara«. ***, Zaključci prvog jugoslavenskog savjetovanja o stambenoj izgradnji i stanovanju u gradovima, u: *Arhitektura*, 1–6 (1956.), 30.
- Mogućnostima smanjivanja ukupnih troškova gradnje pomoću novih pristupa u oblikovanju stambene opreme uspješno se bavio i Bernardi, smatrajući jednostranu racionalizaciju stambene površine svojevrsnim apsurdom, daljnje otežanim neprimjerenom uporabom glomaznog i predimenzioniranog namještaja.
- 32
MIRKO FRUHT, Godina afirmacije, u: *Mozaik*, 7–8 (1957./58.), 17. Autor navodi kako je »s osjećajem mjere i ukusa izvršen aranžman namještaja i dekoracija prostora (...) jednog suvremenog stana«.
- 33
ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Stambena problematika u okviru II. međunarodne izložbe 'Porodica i domaćinstvo', u: *Čovjek i prostor*, 79 (1958.), 4.
- 34
ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ (bilj. 33.), 5.
- 35
Na ovome mjestu zanimljivo je navesti promišljanje autora članka o normativima stambenog minimuma kao mogućim pozitivnim odrednicama u smislu »vraćanja stambene arhitekture na područja (...) racionalne izgradnje«, odnosno one pozicije na kojoj je i nastala – svojevrsnu *summu* ekonomičnosti i funkcionalnosti. Mogućnosti kreativnog iznalaženja rješenja unutar navedenih ograničenja Mutnjaković *en passant* ocrtava duhovitim Le Corbusierovim navodom: »Ne, novac nema ništa zajedničkog s čovjekom punim emocije. Dobro je za arhitekta da raspolaže s malo sredstava.« – ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ (bilj. 33.), 5.
- 36
ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ (bilj. 33.), 4.
- 37
Bernardi predviđa osnovnu stambenu jedinicu unutar standardne konstrukcije istoga raspona; u srednji od svaka tri raspona smješta vertikalnu komunikaciju kojom omogućuje pristup u četiri do osam stanova, ovisno o tome radi li se o garsonijeri, jednosobnom, dvosobnom ili trosobnom stanu koji se proširuju logikom tlocrtne adicije. BERNARDO BERNARDI, Dva tipa stana sa industrijskom opremom, separatno izdanje, u: *Stanovanje – NR Hrvatska, II. međunarodna revijalna izložba Porodica i domaćinstvo*, Organizacioni odbor *Porodica i domaćinstvo*, bez nav. mj. izd., 1958., 5.
- 38
BERNARDO BERNARDI, Jedan (protu)prijedlog, u: *Čovjek i prostor*, 74 (1958.), 2.
- 39
Sukladno riječima arhitekta Planića iz tridesetih godina: »Za kompletni komfor dobrog stanovanja potrebno je stvoriti u direktnoj vezi i istoj visini s dnevnim sobom makar i malu vrtnu terasu (...). Nema li vrta, neka je bar velika *loggia*.« – STJEPAN PLANIĆ, Treće pismo o stanovanju, u: *Plin*, 4 (1937.), 46–47.
- 40
BERNARDO BERNARDI (bilj. 37.), 9–10.
- 41
Tijekom pedesetih godina Bernardi značajnu projektantsku pažnju posvećuje upravo problemima suvremenog oblikovanja i organizacijskog ustroja ovih prostorija, osobito slijedom višegodišnje suradnje s tadašnjim Republičkim zavodom za unapređenje domaćinstva u Zagrebu. ***, Uz 5-godišnjicu rada Republičkog zavoda za unapređenje domaćinstva, u: *Čovjek i prostor*, 85 (1959.), 8.

42

STJEPAN PLANIĆ (bilj. 39.), 48.

43

ADOLF LOOS (bilj. 21.), 31.

44

Riječ je o Bernardijevu osvrtu [O umijeću stanovanja, u: *Arhitektura*, 5–8 (1951.), 114–115.] na članak Charlotte Perriand [L'art d'habiter, u: *Techniques et Architecture*, Paris, 9/10 (1950.), 33.] objavljen u jesenjem broju francuskog strukovnog časopisa u cijelosti posvećenog temi kulture stanovanja te stoga predstavlja značajnu poveznicu s međunarodnim promišljanjima stambene problematike.

45

BERNARDO BERNARDI (bilj. 44.), 114.

46

O ovoj važnoj tematici ubrzo potom govori i: ALFRED ALBINI, Arhitekt i stambeni odnosi kroz XIX. i XX. vijek, u: *Arhitektura*, 1 (1952.), 38., gdje u istom kontekstu podsjeća na djelovanje Henry van de Veldea, vjesnika funkcionalne estetike koji je zarana shvatio važnost oblikovanja ugradbenog namještaja radi određivanja *stalnoga mjesta* »za svaku stvar u kući«. Na ovome mjestu valja spomenuti i Planicevo upućivanje na japanski model gdje se gotovo u svim prostorima »nalaze ugrađeni ormari, ladice i police za spremanje svakodnevnih potrebstina«. STJEPAN PLANIĆ (bilj. 16.), 10 i 15.

47

BERNARDO BERNARDI (bilj. 44.), 115.

48

Razvoj postulata suvremenog stanovanja čitljiv je i slijedom Bernardijeva oblikovanja ugradbene opreme: uvođenjem posmičnih vrata ostvaruje znatnu uštedu prostora, a organizaciju unutrašnjosti s različitim mogućnostima odlaganja odjevnih predmeta pažljivo ergonomski promišlja – primjerice, dio za ovješenu robu oblikuje sukladno standardiziranim dužinama odjevnih predmeta. BERNARDO BERNARDI (bilj. 37.), 26.

49

Na taj način, upozorava Bernardi, stanovi »zakrčeni glomaznim namještajem« postaju u potpunosti neprikladni za kulturnije stanovanje te nažalost postaju »otvorena skladišta stambenog inventara« obzirom na smanjenje nomenklature stambenih prostorija bez uspostave prikladnih prostora i volumena za odlaganje. HMA HAZU, OAF BB – *pis. dok.*: BERNARDO BERNARDI, Dva tipa stana s industrijskom opremom [strojopis, 1958.], 2.

50

O aktualnosti uključenih autora, osobito I. Picelja, svjedoči i činjenica da se upravo u razdoblju između održavanja II. i III. zagrebačke izložbe *Porodica i domaćinstvo* odvijalo i prvo pariško predstavljanje »trojice konstruktivnih umjetnika« u galeriji Denise René. – MICHEL SEUPHOR, Bakić, Picelj, Srnc u Parizu, u: *Čovjek i prostor*, 83 (1959.), 6.

51

XI Triennale di Milano. Mostra internazionale dell'abitazione: Jugoslavia, katalog izložbe, (predg.) Zdenka Munk, Zagreb, 1957., str. bez numeracije [Jagoda Buić-Bonetti: kat. 12; Mila Petričić: kat. 21; Ivan Picelj: kat. 22].

52

HMA HAZU, OAF BB – *fotodokumentacija*: kat. 017, inv. broj: HMA/BB/6/17/1–24/.

53

***, Nagrađeni eksponati na Zagrebačkom triennalu, u: *Čovjek i prostor*, 46 (1956.), 6. Ista je sjedalica 1957. godine bila predstav-

ljena u prostorijama Društva arhitekata Hrvatske na izložbi stolaca uz autore poput E. Saarinen i H. Bertoie u okviru večernjih diskusija »Problemi jugoslavenskog stanovanja: XI. tema – stolica«. – ***, Mala likovna kronika, u: *Čovjek i prostor*, 70 (1958.), 7.

54

Ideja vodilja oblikovanja ovog multifunkcionalnog elementa sastojala se prvenstveno u »okupljanju svih onih sitnica toliko potrebnih jednom kućanstvu, a koje nikada nemaju svog pravog mjesta za spremanje«, u čemu se prepoznaje pomna usmjerenost autora promišljanju organizacije prostora, kao i funkcionalna analiza životnih potreba unutar skućenih stambenih zadatosti. Proizvodnja ovoga elementa bila je predviđena u suradnji s tvornicom namještaja Ivo Marinković iz Osijeka. BERNARDO BERNARDI (bilj. 37.), 5.

55

RADOVAN NIKŠIĆ, MARKO NOVAK, MIRKO PREMUŽIĆ, NEVEN ŠEGVIĆ, Stambena izgradnja, u: I. kongres arhitekata Jugoslavije, Beograd, 1958., 46.

56

Jer, kako zaključuje Bernardi – »jedno je cijena stana, a drugo njegova uporabivost; jedino koeficijent koji proizlazi iz tog odnosa predstavljat će njegovu 'stvarnu vrijednost'«. – HMA HAZU, OAF BB – *pis. dok.*: BERNARDO BERNARDI (bilj. 49.), 3.

57

Zanimljiva natječajna sintagma i nazivljem je odgovarala potrebi stvaranja »jedne nove stambene tipologije koja nužno zahtjeva reviziju ustaljenih pojmova stana i njegove kulture«, odnosno, stvaranju »fleksibilnih prostora koji se s lakoćom prilagođavaju životnom dinamizmu«. – RADOVAN NIKŠIĆ i dr. (bilj. 55.), 46.

58

Po zahtjevima Ocjenjivačkog suda, iskazanim u četrnaest točaka Zapisnika, tražila su se ona rješenja u kojima »komunikacije najmanje terete dnevni boravak, najbolje izoliraju spavaći trakt« i kod kojih »vrlo frekventna dječja soba imade izravan pristup«. Kuhinjski prostori bez direktnog osvjetljenja ovoga puta nisu uzimani u obzir, a tražila se funkcionalna organizacija s osvjetljenim i pravilno organiziranim radnim ploham, kao i »organizacijski prostor garderobe unutar spavaćeg trakta«. – VLADIMIR TURINA, Fizionomija jednog javnog arhitektonskog natječaja, u: *Čovjek i prostor*, 96 (1960.), 1–3.

59

VLADIMIR TURINA (bilj. 58.), 1.

60

Isto.

61

O odjeku ovoga projekta više od dva desetljeća kasnije čita se duhovita i vrlo indikativna crtica: »Godine 1960. na natječaju za *Stan bliske budućnosti* Bernardi predlaže tlocrt koji će u idućih 25 godina biti afirmiran kao tip stambene jedinice u kolektivnoj stambenoj izgradnji koji se – pod potpisima raznih autora – realizirao u tisućama primjeraka. Niti jednog pod potpisom Bernardija!« – TOMISLAV ODAK, BRANKO SILAĐIN, Bernardo Bernardi – ljudska pojava i kulturna činjenica. Nagrada Viktor Kovačić za životno djelo, 1984., u: *Čovjek i prostor*, 1–394 (1986.), 12.

62

Konstruktivni su elementi podrazumijevali poprečne nosive zidove s montažnim elementima pročelja i pregradnim stijenama te jedan tip prozora i vrata, a organizacija instalacija riješena je jednim instalacijskim čvorom po stanu. HMA HAZU, OAF BB – *pis. dok.*: BERNARDI, BERNARDO, Dopis redakciji stručnog časopisa *Čovjek i prostor*, [strojopis, 1981], 1.

63

HMA HAZU, OAF BB – *pis. dok.*: BERNARDO BERNARDI, Stan bliske budućnosti na izložbi *Porodica i domaćinstvo* 1960. [strojopis, 1960], 1.

64

Isto.

65

... u skladu s preporukama o stambenoj izgradnji za 1960. godinu u kojima se izričito naglašava potreba »serijske proizvodnje uz što manje varijeteta, na principu modularne koordinacije mjera i odgovarajućih standarada«. – ZVONKO PETROVIĆ, Stambena izgradnja 1960., u: *Čovjek i prostor*, 94 (1960.), 1.

66

BERNARDO BERNARDI (bilj. 63.), 2.

67

Isto.

68

Isto.

69

... poput pregradnog paravana koji je u funkciji razdjelnice dnevnog i ulaznog prostora jasno predstavljao vizualnu poveznicu

s »ozbiljnošću i jednostavnošću izraza« japanskih paravana od prirodnih materijala, redovito papira ili bambusove trske. Usp. BRANKO PETROVIĆ, Japanska forma, u: *Čovjek i prostor*, 74 (1958.), 6.

70

ADOLF LOOS, (bilj. 21.), 47. O tematici stapanja suvremenih arhitektonskih principa s tradicionalnim koncepcijama japanskih stanova bilo je riječi i na stranicama časopisa *Čovjek i prostor* tijekom druge polovice pedesetih godina: ZOLTAN MAGYAR, Japan, u: *Čovjek i prostor*, 74 (1958.), 4–5.

71

Usp. ARTHUR DREXLER (bilj. 17.), 68.

72

JOSIP DEPOLO, Apstrakcija, naša, prva! Okrugli stol o *Exatu* 51., u: *Oko*, Zagreb, 1.–15. studenoga 1979., 8.

73

BERNARDO BERNARDI (bilj. 63.), 2.

74

Usp. RADOVAN NIKŠIĆ i dr. (bilj. 55.), 46.

Summary

Jasna Galjer – Iva Ceraj

The Role of Design in Everyday Life as Presented at the *Family and Household Exhibitions (1957–1960)*

In the period after World War II, modern housing and the quality of everyday life became a key segment of a broader debate on social, ideological, and cultural issues. Its sources reside in the interwar period, but it was only after 1945 that they acquired larger proportions in the framework of socio-economic restoration, industrialization, and attempts at solving housing problems. Propaganda and education in the period after the war were characterized by a variety of media which helped in communicating the new concepts of housing. That process was inseparable from the social role of the emerging design, which created the impression of the flourishing 1950s, with a major contribution of professional organizations such as the British Council of Industrial Design or the Rat für Formgebung in West Germany. In the socialist countries of the Eastern Bloc, the culture of housing bore the stamp of social realism, but after 1945 it acquired different features. Even though science and technology played a key role in the overall progress and the processes of modernizing the society, the ideological base and the socialist reality showed numerous contradictions between what was planned, proclaimed, and realized. Initiated in the atmosphere of re-

formatory optimism and good political relations with both East and West, the *Family and Household* exhibitions, which took place at the Zagreb Fairgrounds between 1957 and 1960, indicated that even the most difficult social problems, such as the issue of housing in the socio-economic constellation of the time, were to be solved systematically. However, the true scope of these exhibitions as a promotional example of the quality of life cannot be separated from the construction of housing facilities or from production programmes, in which the presented architectural solutions and designs were unfortunately not applied adequately.

An indicative example, on the basis of which the authors have shown the transfer of postulates and ideas of Modernism to the area of housing problems, is the activity of Bernardo Bernardi (1921–1985), one of the *Exat* architects, all of whom graduated in the class of Zdenko Strižić, professor at the Faculty of Technology, Department of Architecture. Transfer of progressive trends was largely ensured through the pedagogical activity of Zagreb architects, who studied, like Strižić himself had done, with some of the most distinguished representatives of interwar functionalism, such

as H. Poelzig, A. Loos, J. J. P. Oud, and Le Corbusier. They combined their functionalist approach with the traditional Japanese model of housing, as well as ideas of Charlotte Perriand, which created an important link to the postwar trend of purifying the living space and its furnishing. In this context, the authors have analyzed Bernardi's proposals for a two-room and a three-room apartment with adequate industrial furnishing, which were presented at the 2nd *Family and Household* exhibition in 1958 as a life-size model. In the section dedicated to furniture design, Bernardi indicated the need of creative standardization, proposing it as a solution to the acute problem of synchronizing furniture design and the newly created circumstances of small living quarters. At

the 3rd *Family and Household* exhibition in 1960, his awarded project called *The Apartment of Our Immediate Future*, used the disposition, organization, and furnishing of the living space in order to indicate the need of transforming the notion of *habitation* into that of the *housing culture*. Thus, the role of this exhibition series in this dynamic period, when the idea of housing was being transferred from the individual to the mass level, has been recognized as important and relevant.

Keywords: the 1950s, history of design, housing exhibitions, *Family and Household*, Bernardo Bernardi, Modernist legacy, housing culture